

TOPLUMSAL DEĞİŞME VE DİN

SOCIAL CHANGE AND RELIGION

Doç.Dr. Ejder OKUMUŞ

Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ejder.okumus@gmail.com

Öz

Tarihte olduğu gibi günümüzde de din, toplumları etkilemekte, yönlendirmekte, toplumların değişim süreçlerinde görece olumlu veya olumsuz roller oynamaktadır. Öyle ki gerek toplumsal değişimi, gerekse dini tam olarak anlayabilmenin yolu, din ile toplumsal değişim arasındaki karşılıklı ilişkileri anlamaktan geçmektedir. Din-toplumsal değişim ilişkilerini anlamak, genel olarak toplumların dinî ve dinlerin sosyal boyutlarını anlamak için elzem olduğu gibi, özelden Müslüman toplumların İslamî ve İslam'ın Müslüman toplumlara ilişkin boyutlarını anlamak için de elzem görünmektedir.

Bu çalışmanın asıl konusu, din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkilerdir. Çalışmada, din ve sosyal değişim ilişkilerinin *karşılıklılığı* esasından hareket edilmektedir. Din sosyolojisinin asıl konusu, din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimler olduğuna göre, din ve sosyal değişimi ele alan bir çalışmanın, sadece dinin sosyal değişim üzerindeki etkilerini değil, sosyal değişimin din üzerindeki etkilerini de incelemesi gerekir.

Makalede din-toplumsal değişim ilişkileri, din sosyolojisi merkezinde, tarihsel, tipolojik ve işlevselci yaklaşımlardan yararlanılarak dökümantasyon tekniği ile ele alınıp *anlaşılmaya çalışılmıştır*.

Anahtar kelimeler: Din, toplumsal değişme, meşrûlaştırma, modernleşme, sekülerleşme, karşılıklı ilişkiler

Abstract

Today, as in history, religion can affect and orient societies, and play relatively positive or negative roles in the processes of change of societies such that the way of fully understanding both social change and religion is connected to understanding mutual relationships between religion and social changes. To understand the relationships between religion and social changes is indispensable to comprehend generally the religious dimensions of societies and the social dimensions of religions in general as the Islamic dimensions of Muslim societies and the dimensions of Islam pertaining to Muslim societies in particular.

The main matter of this study lies in the mutual relations of social change and religion. In the study, it is departed on the basis of mutualness of relations between religion and social changes. As the main topic of sociology of religion is the mutual relationships and interactions between religion and society, an article considering religion and social change must investigate not only the influences of religion on social change, but also the influences of social change on religion.

This study aims to understand the mutual relationships between social changes and religion. In this research, the aforementioned issue is considered in the basis of sociology of religion by benefiting from the historical, typological and functionalist approaches with the documentation technique and the understanding approach.

Key words: Religion, social change, legitimation, modernization, secularization, sociology of religion, mutual relationships.

GİRİŞ

Dinin, insanlık kadar eski bir geçmişe sahip bulunduğu, sosyal hayatta etkili bir kurum olarak varlık gösterdiği, tarihsel süreç içinde temel etken olarak varlık gösteren bir olgu olduğu söylenebilir. Günümüzde de din fenomeni, birey ve toplumlar üzerinde etkisini sürdürmekte, insanları grup veya topluluklar halinde bir arada tutan bir güç olarak kendini göstermekte, sosyal hayatta meşrûlaştırma işleviyle kendini hissettirmekte, din uğruna tartışmalar, anlaşmazlıklar, hatta savaşlar olabilmektedir. Denilebilir ki din, günümüz toplumlarının hayatında vazgeçilmez bir fenomen olarak yerini almaktadır. “*Dinin tıpkı dinazorlar gibi yok olup gideceği biçimindeki bazı öngörülere rağmen dinî inanç, dünyamızda her zaman var olduğu gibi canlı*” (Chalfant vd. 1987: 3) bir biçimde varlığını devam ettirmektedir.

Tarihte olduğu gibi günümüzde de din, toplumları etkilemekte, yönlendirmekte, toplumların değişim süreçlerinde görece olumlu veya olumsuz roller oynamakta, toplumsal şartlar içinde değişen ve değiştiren bir güç olarak varolmaktadır. Tabii ki din bir yandan bu özellikleriyle toplum üzerinde etkili iken bir yandan da toplum onun üzerinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda denilebilir ki dinin toplumsal değişme ile ilişkileri de karşılıklılık arz etmektedir. Öyle ki gerek toplumsal değişimi, gerekse dini tam olarak anlayabilmenin yolu, din ile toplumsal değişim arasındaki karşılıklı ilişkileri anlamaktan geçmektedir. Din-toplumsal değişim ilişkilerini anlamak, genel olarak toplumların dinî ve dinlerin sosyal boyutlarını anlamak için elzem olduğu gibi, özelde Müslüman toplumların İslamî ve İslam’ın Müslüman toplumlara ilişkin boyutlarını anlamak için de elzem görünmektedir.

Nitekim din sosyologları, özellikle de onlardan tarihsel, karşılaştırmalı ve sistematik bakış açısını sosyolojilerinin temelinde yerleştirmiş bulunan M. Weber, E. Troeltsch, J. Wach, G. Mensching ve G. Le Bras gibi önde gelen din sosyologları, din-toplumsal değişme ilişkilerinin incelenmesine yönelmişlerdir. Denilebilir ki kendi tarihinin ilk döneminde pirimitif ve arkaik toplumların dinlerinin araştırılıp incelenmesine öncelik tanıyan din sosyolojisi, ikinci dönemde bakışını tarihsel büyük ve etkili dinlerin incelenmesine yöneltmiştir. Bu aşamadan itibaren sosyal değişme-din ilişkilerinin incelenmesi, din sosyologlarının giderek artan bir ilgi odağı halini alma yolunu tutmuş, özellikle İkinci Dünya Savaşı’na müteakip günümüz toplumlarında din konusunun incelenmesine yönelmesi ile birlikte bu toplumların dünya ölçeğinde karşı karşıya kaldıkları hızlı toplumsal değişimler ve bunların dinî hayat alanındaki yansımaları, din sosyologlarını ister istemez bir sosyal süreç olarak dinin sosyal değişim fenomeni ile ilişki ve etkileşimlerini öncelikli olarak ele almaya, çözümlene ve yorumlamaya yöneltmiştir.

Günümüzde kendini gösteren hızlı ve etkin toplumsal değişimler, modern toplumların dinle ilişkilerini özellikle sekülerleşme etrafında etkilemiştir. Bu etkiler, örneğin Türkiye gibi gemeinschaft (cemaat) tipi sosyal ilişkilerden gesellschaft (cemiyet) tipi sosyal ilişkilere veya geleneksellikten modernliğe yönelen, fakat ne geleneksel kalabilen ne de tam olarak modernleşebilen ve bu ikisi arasında kararsızlık yaşayan *geçiş toplumlarının* hayatının hemen her alanında derin yankılar uyandırmakta, çelişkilere, çatışmalara ve bunalımlara yol açmaktadır (Günay 1997: 80-81). Tam bu noktada da din ve dinin toplumsal değişimle ilişkileri, çok önemli bir fenomen olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte bu çalışmanın da asıl konusu, din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkilerdir.

Çalışmada, din ve sosyal değişim ilişkilerinin *karşılıklılığı* esnasından hareket edilmektedir. Din sosyolojisinin asıl konusu, din ile toplum arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşimler olduğuna göre, din ve sosyal değişimi ele alan bir çalışmanın, sadece dinin sosyal değişim üzerindeki etkilerini değil, sosyal

değişimin din üzerindeki etkilerini de incelemesi gerekir. Kuşkusuz din, toplumun bir ürünü değil, ama her zaman bağımsız değişken de değildir; zira sonuçta din, toplum tarafından benimsenen ve yaşanan bir fenomen olduğuna göre toplumdaki etkilenmektedir. O halde din ve toplumun bir boyutu olan toplumsal değişim incelenirken, sağlam bulgular elde edebilmek için din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerini, yani dinin toplumsal değişime etkilerini, toplumsal değişimin de dine etkilerini ele almak, din sosyolojisinin ilkelerine uygunluk açısından ve sosyal bir fenomen olarak dinin doğru okunup anlaşılması bakımından gereklidir.

Ayrıca dikkat edilmelidir ki nasıl din ile toplum arasındaki ilişkiler statik değil, dinamik ise, aynı şekilde din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiler de statik değil, dinamiktir. Tarihsel süreç içinde biçimlenmiş iki güç olarak din ve toplumun mayasında aksiyon mevcuttur (Wach 1987: 16). O halde din ve toplumsal değişim arasındaki ilişkilerde *dinamizm* esastır.

Makalede din-toplumsal değişim ilişkileri, din sosyolojisi merkezinde, tarihsel, tipolojik ve işlevselci yaklaşımlardan yararlanılarak dökümantasyon tekniği ile ele alınıp *anlaşılmaya çalışılmıştır*. Konunun sağlıklı ve sahil bir biçimde anlaşılabilmesi için ön yargılardan uzak durmaya, empati ve sempati yoluyla din ve sosyal değişim mümkün merteye olduğu gibi ele alınmaya çalışılmış, makul-bilimsel tarafsızlık, Bryan Wilson'ın ifadesiyle (1989: 13-15) sempatik tarafsızlık esas alınmış ve böylece çalışmanın doğru sonuçlara ulaşması sağlanmaya çalışılmıştır.

Bu yöntem, teknik ve yaklaşımlar çerçevesi içerisinde çalışmada kullanılan toplumsal değişim terimi, mutlak anlamda iyiyi veya kötüyü, olumluyu veya olumsuz, bir toplum için iyi yönde değişimi veya kötü yönde değişimi, ilerlemeyi veya gerilemeyi ifade etmemekte, nötr bir anlam içeriğine sahip bulunmaktadır. Buna bağlı olarak din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkileri ele alınırken kullanılan “toplumsal değişimi frenleyici bir faktör olarak din”, “toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak din”, “toplumsal değişimin temel faktörü olarak din” gibi ifadelerde geçen toplumsal değişimle, iyi anlamda veya gelişme doğrultusunda gerçekleşen bir değişimi ifade etmek amaçlanmamakta, görece iyi olsun, kötü olsun bir sosyal fenomen olarak toplumsal değişimi ifade etmek amaçlanmaktadır.

Aynı şekilde “dini olumlu yönde etkileyen bir faktör olarak toplumsal değişim”, “dini olumsuz yönde etkileyen toplumsal değişim”, “dinin lehine toplumsal değişim”, “dinin aleyhine toplumsal değişim” gibi ifadelerle de değişimin mutlak anlamda din için iyi veya kötü olduğunu ifade etmek değil, bir sosyal fenomen olarak dinin, sosyal tezahürleri itibarıyla değişimden bir şekilde görece iyi veya kötü yönde etkilendiğini ifade etmek kast edilmektedir.

Bu metodolojik bilgileri verdikten sonra, din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin tabiatı ve tipolojisine değinmekte fayda bulunabilir.

Tipolojik ve analitik perspektifle ve işlevselci sosyolojinin yardımıyla, toplumsal değişim-din ilişkilerine bakıldığında, denilebilir ki toplumsal değişim-din ilişkileri diyalektik ve etkileşimsel bir özellik, bir karşılıklılık arz etmektedir. Toplumsal değişim-din ilişkileri öyle karmaşık bir durum sergilemektedir ki konuya tek taraflı din üzerinden veya sosyal değişim üzerinden bakmak, insanı meşhur fıkrada fili tanımlayanların durumuna düşürür. Şu halde din ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiler, monistik bir yaklaşımla dini merkeze koyarak veya toplumsal değişimi merkeze koyarak ele alınamaz, alınmaya çalışıldığında sosyal gerçekliğe uygun bir tespit yapılamaz.

Ayrıca işaret edilmelidir ki din ile toplumsal değişimin ilişkileri çok yönlü ve çok işlevli olup bu ilişkilerde dinin yanı sıra başka bir çok etken de etkili olabilmektedir. Gerek toplumsal değişim karşısında etkili bir faktör olarak, gerekse toplumsal değişimden etkilenen bir faktör olarak din, sosyal, ekonomik, kültürel, siyasal vb. faktörlerle etkileşim halinde var olmaktadır. Bu bağlamda din-toplumsal değişim ilişkilerine yakından bakıldığında, dinin, birinci bölümde toplumsal değişim faktörleri olarak zikredilen coğrafi çevre, mekan, zaman, sosyal farklılaşma, nüfus, savaş, barış, bütünleşme, ayrılık, eğitim, siyaset, kültür, ideoloji, hukuk, teknoloji, sanayi, keşif, icat gibi maddelerin hemen hepsiyle tek tek veya çoklu bir biçimde karşılıklı ilişki halinde olduğu görülür. Din, söz konusu değişim faktörleriyle karşılıklı ilişki içinde bulunmakta ve kendisi de başlı başına toplumsal değişimle karşılıklı ilişkiye sahip olmaktadır.

Söz konusu karşılıklılık ve etkileşimsel özellik çerçevesinde din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin temelde iki tipte gerçeklik kazandığı söylenebilir:

Bunlardan birincisi, dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi ise dinin etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisidir.

Dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi, kendi içinde üç tipte ele alınabilir: Birincisi, dinin, toplumsal değişimi yavaşlatıcı, hatta bazen engelleyici bir faktör olarak etkili ve işlevsel olduğu din-toplumsal değişim ilişkisi; ikincisi, toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak işlev gördüğü ilişki biçimi; üçüncüsü ise dinin toplumsal değişimin temel faktörü olduğu ilişki biçimidir.

Dinin etkilendiği toplumsal değişim-din ilişkisi de kendi içinde aynı şekilde üç tipe ayrılabilir: Birincisi toplumsal değişimin dini engelleyici olduğu, olumsuz yönde etkilediği toplumsal değişim-din ilişkisi; ikincisi, toplumsal değişimin dinin lehine işlev gördüğü ilişki biçimi ve üçüncüsü ise toplumsal değişimle birlikte dinin kendini değiştirmesidir.

Şu da belirtilmelidir ki bu tipoloji, din-toplumsal değişim ilişkilerinin, mutlak surette bu iki ana tip birbirinden bağımsız olacak şekilde gerçekleştiği anlamına alınmamalıdır. Çoğu durumlarda her iki tipin, içiçe, birlikte gerçeklik kazandıklarını söylemek (McGuire 1987: 18), sosyal gerçekliğe daha uygun düşer.

1. DİNİN ETKİLİ OLDUĞU DİN-TOPLUMSAL DEĞİŞİM İLİŞKİSİ

1.1. Toplumsal Değişimi Yavaşlatıcı ve Engelleyici Bir Faktör Olarak Din: Din-toplumsal değişim ilişkileri ele alınırken, daha çok dinin, toplumsal değişim karşısında muhafazakar olduğu, tutucu bir tutum ve tavırla toplumsal değişimi yavaşlatıcı, frenleyici veya engelleyici bir işlev gördüğü, toplumsal değişime karşı statükoyu, mevcut durumu desteklediği ifade edilmiştir. Bu yönüyle öne çıkarılması tartışılır olmakla birlikte, dinin böyle bir işlevinin de olduğu, muhafazakar ve tutucu bir yönünün de bulunduğu yadsınamaz.

Gerçekten de din, mevcut sosyal düzen ve düzenlemeleri koruyarak istikrar unsuru olabilmektedir. Denilebilir ki din, en önemli toplumsal istikrar faktörüdür. Din, istikrarı koruyarak devlet ve toplum hayatında dengeli bir devamlılık temin edebilir.

Durkheim'in de üzerinde önemle durduğu gibi din, sosyal yapı unsurlarının sabit kalması veya korunmasında işlevsel olmaktadır (Mardin 1992: 65). Bunların arasında sözgelimi atalara tapmanın toplumun ihtiyaçlarının yerlerini korumak gayesi güttüğü, ikrar verdirme ayinlerinin cinsel kimlik ve ergenliği tanımlayıcı törenler oldukları, mitosların sosyal kurumlar için anayasalar temin ettiği, artık açık bir biçimde gösterilmiştir (Geertz 1987: 67).

Dinin muhafazakârlık işleviyle statükoyu korumasında önemli etkenlerden biri, insanların öteki dünyaya, ahirete inançlarıdır. Öteki dünya inancı, insanların karşılaştıkları pek çok haksızlıklar karşısında susmalarını, o haksızlıklarla hesaplaşmayı öbür dünyada büyük mahkemeye bırakmalarını temin etmekte ve böylece bu dünyada sosyal ve siyasal düzen içinde pek çok kargaşa, isyan ve savaşın çıkmasını önleyici bir işlev görmektedir.

Din, bireyin siyasal düzen veya devletle ilişkilerini düzenleyerek de toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunur. İnsanların devlete, devlet adamlarına, anayasa ve yasalara itaat etmelerinde ve dolayısıyla bu itaat vesilesiyle toplumun kaynaşması, barış içinde yaşaması veya çatışmasız bir biçimde varlığını sürdürmesinde önemli bir işlev görür. Tarihsel olarak olaya bakıldığında, İslam toplumlarında “fasık veya zalim olsa dahi halife-sultana veya yöneticiye itaatin gerekli olduğu” ilkesinin, bir siyasal davranış prensibi olarak benimsetilmeye çalışıldığı ve benimsendiği görülebilmektedir.

Bu çerçevede din, bireylere kazandırdığı söz konusu itaat anlayışı vasıtasıyla toplum içinde, özellikle yönetici seçkinlerden haksızlık olarak görülen durum veya eylemlere karşı susmayı, sabr etmeyi temin ederek de sosyal bütünleşmede işlevsellik gösterir.

Dinin toplumsal değişimi yavaşlatıcı bir faktör olduğu izah edilirken, onun *toplumsal bütünleştirme* işlevi öne çıkarılır. Dolayısıyla dinin bütünleştirme işlevinden, -dinin işlevleri kısmında ifade edilenlere ek olarak- kısaca bahsetmek faydalı olabilir.

“Her toplum, dünya hakkında değişik ve genellikle birbiriyle çatışma halinde olan insan ilgileri, özlemleri ve bakış açılarının kararsız bir organizasyonudur. Durkheim’i, bir sosyolog olarak çalışmaları boyunca düşündüren en önemli sorun, nasıl olup ta toplumda böyle birleştirici bir nizamın ortaya çıktığıdır. Nihai olarak toplumu bir arada tutan nedir? İnsanoğlu nasıl olup ta dar çerçeveli kişisel ve ön yargılı menfaatlerini aşmış, karşılıklı aitik hissini (dayanışma) geliştirebildi? Francis Bacon’un ferasetiyle hissedip, insanı birbirine bağlayan bağlar içinde en kuvvetlisinin dinsel bağlar olduğu görüşünün yeni bir keşfi olarak Durkheim’in din sosyolojisi onun nihai cevabı idi.” (Berger 1999: 82)

Din, gerçekten de çok güçlü bir bütünleştiricilik işlevine sahiptir. Zira din, her şeyin üstünde, insan hayatını düzenleyici bir temel fenomendir. Din, toplum bireylerinin hayatını, onları içeren, ama aynı zamanda aşan mutlak anlamlar ve değerlere göre düzenler. Berger’in ifadeleriyle (Berger 1999: 82-84),

“Eğer birçok kişi böyle bir düzenleyici ilkeyi paylaşırsa, bu şekilde verilen anlam çerçevesi dahilinde birbirleriyle ilişkide bulunmaları mümkün hale gelmekle kalmaz, aynı zamanda kendilerini aşmak ve bazen de kendini feda etme noktasına kadar olmak üzere, muhtelif bencillikleri bir tarafa atmaya mümkün olur. En azından önemli sosyal davranışlara (mesela evlilik, çalışma hayatı, savaş) bunları yerine getiren bireylerden çok daha büyük bir anlam ve değer atfedilir. Bu davranışların bir toplumda kurumsallaşma tarzı onları nihai tahlilde kainatın kutsal düzeniyle ilişkiye sokan belirgin anlamlara bürünmüş olur. Böylece, evlenmek dini bir ayin, çalışmak tanrıları memnun edici bir görev, savaşta ölmek ise daha mutlu bir ahiret hayatı için bir pasaport haline gelir. İnsanın bütün toplumsal ilişkileri, şu veya bu şekilde sembollere bağlıdır. (...) Din, bütün sembollere anlamını veren kuşatıcı mutlak sembollerin kaynağıdır. Din, sosyal kurumlar ağının üzerini kaplayan, o olmadığı zaman yoksun kalacakları bir istikrar ve “doğruluk” görüntüsü veren bir kubbedir. Bu şekilde, dinsel işlevler toplumsal kurumlara nüfuz eder ve devamlılıklarını sağlar. Dinin sembolik bütünleştiricilik işlevi en bariz şekilde ayinlerde görülür. Burada, toplumun yaşamsal sorunları açık bir şekilde sembolik olarak kutsalın sahasına

yükseltilir. Mesela eski Yakın Doğu ülkelerindeki Yeni Yıl festivallerinde ayın, dünyanın yaratılışının ve "doğru" insan nizamının kuruluşunun tam bir temsildir. Bugün; geçmiş ve geleceğe –yani evrenin büyük planının bütün parçalarına bağlanır ve bu plan içinde her bireyin mütevazi varlığının kendine has bir yeri olduğu vurgulanır. (...) modern toplum dinin aynı şekilde işlev görmeyeceği kadar farklılaşmış ve başka sembolik formlar bazı eski sembolik işlevlerin yerini almış olsa da, geçmişin dayanışma sağlayan dinsel törenlerinin yakın benzerlerinin bugün de bulunamayacağını düşünmek bir hata olur. Amerikalı antropolog Lloyd Warner, dinin hala Durkheim'in ifade ettiği şekilde işlev gördüğü bir örnek olarak bir New England cemaatındaki Memorial Day törenlerinin kapsamlı bir tahlilini vermektedir."

Din, insanlara yardımlaşma duygusu kazandırarak insanların birbirlerine yardım etmelerinde, sıkıntılı zamanlarda, hastalık, depresyon, sel gibi felaketlerde birbirlerine maddi ve manevi yönden destek olmalarında da işlev görek toplumun kaynaşması veya bütünleşmesine önemli katkılarda bulunur.

Durkheim'in din ile toplumsal bütünleşmenin yanyana var olduklarını ileri sürmesinden ve dinde gevşemenin toplumdaki dayanışma bağlarını da çözerek anomiyeye yol açtığına işaret etmesinden (Durkheim 1923) beri sosyolojik literatürde din, bildiğimiz kadarıyla hemen herkesçe bir istikrar faktörü olarak değerlendirilmekte, bu nedenle de toplumsal değişmeye set çeken etkin bir toplumsal güç olarak yer almaktadır. Din ayrıca, dünyevi düzenin anlam yoksunluğunu gideren, toplumsal gerçekçiliği kutsallaştırılmış bir düzene dönüştüren bir model olarak da kavramsallaştırılmıştır. Din, Geertz'in deyişiyle (1968; 1987: 66-75), toplumda karşılaşılacak gelen olayların yorumunun yapılabilmesini kolaylaştıran, davranışlar için yol yordam sağlayan bir çeşit "algılama çerçevesi" de teşkil etmektedir.

Marxist sosyologlar da, tamamen farklı ve çoğunlukla karşıt öncüllerden hareket etmelerine rağmen aynı görüşe varmış ve dinin değişime karşı koyan bir faktör olduğunu ileri sürmüşlerdir. Onlara göre egemen sınıfların egemenlik aracı olan din, toplumsal değişmeye karşı güçlü bir fren teşkil etmektedir. Diyalektik ve çatışmacı din kuramları, dini mevcut egemenlik ilişkilerini meşrulaştırarak istikrarı sağlayan bir fenomen olarak görürler. Marx (Marx vd. 1987: 11-12), dini insanoğlunun gerçek ıstırapının bir ifadesi, reel acı ve sıkıntıya karşı bir protesto, söz konusu ıstırapı hafifletme veya meşrulaştırma çabası ve halkın afyonu olarak değerlendirmiştir. Bu durumda din, kavranamayan, yanlışlığı görülemeyen bir dünyanın bilincini ifade ederek ve ezilen sınıfları hayata bağlayarak, yanlış dünyanın gerçek sefaletine karşı mümkün protestoları yatıştırma işlevi görmektedir. Böylece dinin ideolojik işlevi, 'gerçek sefaletle karşı protestoları' nütürlleştirerek ve öbür dünyaya havale ederek egemen ve ezilen sınıflar arasındaki ilişkilerin istikrarında kendini gösterir. Gerçekten de Marx'ın düşüncesinde din, cari sosyal düzenlemeleri haklılaştıran, üst sınıfların bir aracı olarak hizmet gören ve istikrarı korumaya çalışan bir ideolojidir (Roberts 1990: 61). Dinin insanı değil, insanın dini meydana getirdiğini savunan Marx'a göre din, ideal ama gerçek dışı bir dünya yaratarak, sosyal adaletsizliklerin damgasını taşıyan gerçek dünya karşısında bir teselli ve haklılaştırma işlevi görür. Bu nedenle Marx, dinin bu dünyanın genel bir kuramı olduğu, dünyanın evrensel düzeyde ahlaki açıdan onaylanması, törensel tamamlayıcısı, tesellisi ve haklılaştırılması olduğu görüşünü taşımaktadır. Din, insanlık durumunun sefaletini yansıtır ve insana bir teselli getirir. Fakat bu, razı oluşturan ve sosyal adaletsizliklere karşı bilfiil mücadeleden geri tutan bir tesellidir (Barbier 1999: 323-324). "*Dinsel sefalet bir yönüyle gerçek sefaletin dışavurumu, diğer yönüyle de gerçek sefaletle itirazdır. Din, ezilen yaratılmışın iç çekişi, kalpsiz bir dünyanın ruhudur; tıpkı ruhun kovulduğu sosyal şartların ruhu olduğu gibi. Din, halkın afyonudur.*" (Marx vd. 1987: 11; Morris, 1987: 23-50)

Bu noktada Marx'ın dinin yabancılaşma olduğuna ilişkin görüşüne de işaret etmekte fayda bulunmaktadır. Marx'a göre din alinasyon, yani yabancılaşmadır. Marx'ın düşüncesinde dine inanç, insan yabancılaşmasının en derin biçimidir. Marx, dini kapitalist üretim tarzının yabancılaştırıcı etkilerinin bir parçası olarak görmüştür.

Comte'un toplumun yapısını temelde zihnî gelişmenin belirlediği görüşü gibi, Karl Marx'da da (1818-1883) F. Fürstenberg'in *telafti kuramı* (Kompentastionsthesen) olarak nitelediği yönde bir anlayış zorlanmaksızın bulunur. Marx, "*din eleştirisini esasen tamamlanmış (olarak) görür*". Strauss ve Feuerbach, insanî bir ürün olduğunu ileri sürerek dinin maskesini çıkardıklarını düşünmüşlerdir. Feuerbach'ın dine ilişkin görüş ve düşüncelerinden etkilenen Marx, dini toplumsal bir ürün olarak anlayarak bu "eleştirici" öncülerini aşar. Tek başına insan değil, aksine "din, yanlış bir dünya olduğu için, yanlış bir dünya bilinci" olarak, dini "toplum" üretir. Din, çoğunlukla topluma zarar veren aldatici bir uyuşturucu olarak düşünülür. Fakat o varlığını egemenlerin entrikalarına borçlu olmayıp, bizzat egemenlik yapısına dayandığı için gerçek bir "sosyal iman"dır.

Marx'ın din ile ilgili görüşlerine bakıldığında, dinin afyon olmasından maksadın, insanların kendilerini olaylar, zalim yöneticiler, sıkıntılı sosyal şartlar karşısında batmadan yüzeyde tutunabilmek için kullandıkları bir tür kendi kendini aldatmaca, kendi kendini oyalama veya afyonlama faaliyeti olduğu anlaşılmaktadır. Elbette bu afyonun geri planında egemenlerin çok önemli roller icra ettikleri de unutulmamalıdır. Esasen Marx'ın kendisi, dinin bir işlevinin afyon olduğunu söylememektedir. Marx, dinin sosyal şartların bir ürünü olduğunu ve dinin başlı başına bir afyon olduğunu ileri sürmektedir. Fakat her halükarda dini Marx gibi mutlak olarak sosyal şartlara ve afyona indirgememek kaydıyla, bazı durum veya tarihlerde dinin afyon işlevi gördüğü veya görmüş olabileceği söylenebilir.

Kapital'in birinci cildindeki bazı notlar, Marx'ın bu din teorisini bütün hayatı boyunca artık değiştirmedeğini gösteriyor. Marx tarafından diyalektik materyalizm sisteminde ortaya konan din-sosyal değişme ilişkisi, daha sonra M.Weber'in din sosyolojisini daha verimli olarak geliştirmesine sebep olmuştur (Kehrer, 1998: 26-27).

S. Freud'un din ile ilgili görüşünün Marx'tan çok farklı olmadığını da kaydetmek gerek. Freud, her ne kadar bireysel düzlemde bir din teorisi geliştirmiş olsa da, hareket noktası itibarıyla Feuerbach ve Marx'la hemen hemen aynı mantığa sahiptir. Bilindiği gibi Freud'a göre de din uyutucudur, nevrozdur. Sonuçta aslında Marx ve Freud'a göre din açıklanıp rafa kaldırılacak bir şeydir.

Ama yeri geldikçe belirtildiği gibi bu tür bakış açıları büyük ölçüde subjektif ve ideolojiktirler. Dinin belli bir zaman ve mekandaki durumu, dinin o duruma indirgenmesini haklılaştırılmaz.

Her halükarda belirtilmelidir ki dinin başlı başına değişimi engellediği veya yavaşlattığı görüşü, sosyolojide önemli bir görüş olarak yerini almaktadır (Vergin 1985: 9-10).

İslam bağlamında konuya yaklaşmak gerekirse, Weber'in karizmanın rutinizasyonu teorisinden yararlanarak denilebilir ki karizmatik bir lider olarak Hz. Muhammed ve O'na inanan Sahabe'nin değişimcilikleri, kendilerinden sonra gelen kuşaklarla birlikte rutin hale gelerek gittikçe yerini sıkı örgütlenme, kurumsallaşma ve gelenekselleşmeye bırakmış, bu ise durağanlaşmayı beraberinde getirmiş ve durağanlaşma ile İslam, toplumsal değişimi yavaşlatıcı bir faktör olabilmektedir. İslâm'ın tarihsel pratiğinde, en azından belli bir dönemden, belki de İslam'ın ilk üç asrından itibaren Sünnîlik, bir yandan değişime, öte yandan da bu çerçevede kendilerini gösteren itizalî hareketlere karşı, Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in

Sünneti'ne, yani menşei dinî tecrübe mirasına bağlılık geleneğini temsil etmeyi esas almıştır. Yeniliğe ve değişime karşı direnç, İslâm dünyasında, ilk dönemlere nisbetle yeni olan her şeyi *bid'at* şeklinde damgalayarak reddetme eğilimini erken dönemlerden itibaren ortaya çıkarmış; Asr-ı Saaadet miti böylece oluşma yolunu tutmuş ve hemen hemen hicrî dördüncü yüzyıldan başlayarak *ictihat kapısının kapanması* anlayışı egemen olmaya başlayarak, taklitçilik ve şekilcilik kendini güçlü bir biçimde belki zamanımıza kadar göstermiş ve sürdürmüştür. Gerçi her toplumda olduğu gibi İslâm dünyasında da değişim en azından birikici bir tarzda süreklilik göstermiştir. Ama çeşitli iç ve dış dinamiklerin etkisi altında değişimin artmaya başlaması ve özellikle de Moğol istilâsının sebebiyet verdiği toplumsal karmaşa ve endişe daha miladî 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında İbn Teymiyye'yi *yeni* olan şeylerle mücadele ederek Kur'an ve Sünnet'e dönüşün bayraktarlığını yapmaya yöneltmiştir. 18. ve 19. yüzyıllarda ise önce Vahhabilik ve sonra da Selefiyye hareketi ve bir ölçüde modernizm, toplumsal değişmeler sebebiyle aslı safiyetinden uzaklaştığını düşündükleri Müslümanlığı, ilk dönemlerin *saf, katıksız İslâmiyet*'ine döndürme girişimleri olarak muhafazakâr eğilimlerini kuvvetle ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte Osmanlı dönemi boyunca da Türk toplumu içerisinde din ve özellikle de 16. yüzyıldan itibaren Sünnî karakteri ağır basan Medrese'nin temsil ettiği *resmî ve kuralcı Müslümanlık* anlayışı da geleneksel formu altında kendini göstermiş, muhafazakâr bir işlevi üstlenmiştir (Günay 1997: 83). Böylece ilk dönemde güçlü bir değişim faktörü olarak karşımıza çıkan İslam, gelenekselleşmesine paralel olarak bu defa da değişim karşısında muhafazakâr bir tutumla hareket edebilmektedir.

Batı'da demokrasi-din ilişkileri çerçevesinde de konuya yaklaşılabılır. Din ve dinsel gelenekler, demokrasiye geçişlerin engellenmesi, geciktirilmesi veya sağlanmasında başat bir değiştirici ve farklılaştırıcı faktör olmuştur. Konumuz çerçevesinde S. Martin Lipset (1994: 5-7), Katolik ve Ortodox Hıristiyanlığın demokrasiyle negatif ilişkiler kurduklarını söylemektedir. Martin Lipset İslamiyet'in de demokrasi doğrultusundaki bir değişime karşı olumsuz yaklaştığını iddia etmektedir ki bu çeşitli yönleriyle tartışılması gereken ve kabul edilebilirliği şüpheli olan bir iddiadır.¹

Belirtmek gerekir ki dinin sosyal değişmeyi engelleyici, yavaşlatıcı veya sınırlandırıcı, başka bir ifadeyle statükoyu, mevcut sosyal düzenlemeleri destekleyici ve koruyucu bir faktör olarak ortaya çıkması, dinin muhafazakârlık, meşrûlaştırım, sosyalizasyon, sosyal kontrol ve bütünleştirme gibi işlevleriyle çok yakından ilişkilidir.

Din meşrûlaştırıcı işleviyle statükoyu, mevcut sosyal düzen ve düzenlemeleri, kurumları, kurumların işleyiş biçimlerini vb. meşrûlaştırıp geçerli kılar. Dinin statükoyu meşrûlaştırımı bazen, dominant sınıflar ve dominant dinî organizasyonlar arasında var olan direkt anlaşmanın sonucu olarak gerçekleşir. Dinî organizasyonlar ve onların personeli, çoğu kez kazanılmış haklara sahiptirler; onlar bu haklarını, politik ve ekonomik alanlardaki baskın gruplarla birliktelik yoluyla korurlar. Aynı zamanda baskın gruplar, sık sık, dini kendi amaçlarına hizmet etmesi doğrultusunda manipüle etmeye çalışırlar. Machiavelli de dini meşrûlaştırıcı gücünü kabul etmiş ve yasa koyuculara yasaları için İlahî otoriteye başvurmalarını tavsiye etmiştir.

Sözgelimi Amerika'da kilise ile devlet ayrılığının anayasal olarak düzenlenmesi, her ne kadar politik gücün direkt dinsel meşrûlaştırımını azaltmışsa da din, politik ve sosyo-ekonomik alanlarda önemli bir ikna kaynağı olarak kendini göstermektedir. Amerika'da din, genel olarak dominant sosyopolitik grupların

çıkarlarına hizmet eden kölelik, ırkçı ayrılık, sanayileşme, uluslararası politika vb. durumları meşrulaştırmak için kullanılmıştır (McGuire 1987: 194).

Dinin sosyal değişimi yavaşlatıcı görünümü, onun toplumun bütünleşmesinde gördüğü işlevle de yakından ilgilidir. Din, özellikle hızlı sosyal değişimlerde ve toplumsal farklılaşmalarda olası ve olan parçalanmalara karşı toplumu korumak ve bütünleştirmek için harekete geçer. Gerçekten de tarihe ve günümüze, basit, az farklılaşmış ve karmaşık, çok farklılaşmış toplumlara bakıldığında dinin önemli bir bütünleşme faktörü olduğu görülür.

Özellikle de karmaşık toplumlarda dinin en önemli sosyal işlevlerinden biri, içerisinde çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sosyal farklılıklardan dolayı bölünüp parçalanmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunan toplumu birleştirmek, kaynaştırmak ve bütünleştirmek olmaktadır. Çünkü toplumsal işbölümünün artmasına bağlı olarak meslekî faaliyetler alanındaki ayrılıklar da kendilerini daha güçlü bir şekilde hissettirdiklerinden, artık tabii cinsiyet ve yaş farklılıklarının ötesinde kesin sosyal statü farklılıkları toplumu çeşitli kategorilere bölmekte, bu durum karşısında ise gayri mütecanis bir toplumdaki sosyal bütünleşmeyi sağlamak ihtiyacı kendini daha da kuvvetle hissettirmektedir. Son derece farklılaşmış ve üstelik hızlı sosyal değişme süreçlerine sahne olan toplumlarda bütünleşme problemi daha da çetin bir durumda ortaya çıkmakta olup, bu durumda dinin toplumsal bütünleşmeyi sağlayıcı rolünün önemi daha bir ortaya çıkmaktadır. Örneğin İslamiyet'in bu konuya ilişkin yaklaşımında toplumun birlik halinde olması, tevhid inancının sosyal boyutu olarak kendini gösterir. Bu nedenle de toplumsal birlik, İslam'ın olmazsa olmaz ilkelerindedir.²

1.2. Toplumsal Değişimi Takviye Edici Bir Faktör Olarak Din: Genel olarak toplumun yapısında var olan hem geleneksellik veya muhafazakârlık hem de değişim özelliğinin, din için de söz konusu olduğu söylenebilir. Toplumun çift yönlü işlevsel yönelimi, her ne kadar Materyalistler, idelerin ve özellikle de dinî idelerin, gerçek sebepler olarak gördükleri ekonomik faktörlerin epifenomenleri oldukları peşin yargısından hareketle, dinin de toplumların hayatında sadece değerlerin korunması işlevinin bulunacağını ve dolayısıyla dinin sosyal değişimin etkin bir faktörü olamayacağını, hatta tersine sosyal değişime engel teşkil ettiğini öne sürseler de, sosyal hayatta ortaya çıktığı andan itibaren temel bir takım inanç ve pratiklerin yanı sıra bir zihniyeti, bir dünya görüşünü, yeni dinî cemaat içerisinde yerleştirerek yeni bir dünya getiren dinde de mevcuttur (Günay 1997: 84).

Yukarıda da ifade edildiği gibi sosyolojide dinin değişimi engellediği biçimindeki yaklaşım, artık eski gücünü yitirmekte ve özellikle yeni çalışmalar veya gelinen noktada dinin durumu, dünyanın çeşitli toplumlarında dinin toplumsal değişimi engelleyici değil, en azından takviye edici bir işlevsellik arz ettiğini ortaya koymaktadır. Batı'da ve Batı dışı toplumlarda din fikri etrafında örgütlenip ortaya çıkan sosyal hareketlerin çoğunun mücadeleci bir öze sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yapılan gözlemler göstermektedir ki din veya dinî hareketler, sosyal çatışmadan kaynaklanabildikleri gibi çatışmaya kaynaklık da edebilmektedirler. Bu bağlamda dinî hareketlerin pek çoğunun değişime yönelik olduğu, hatta devrim potansiyeli taşıdığı ileri sürülebilir.

Protestanlığın bir şubesi olan Pentecostalizm'in Şili ve Peru'nun modernleşme sürecinde nasıl bir köprü işlevi gördüğü, sosyolojik araştırmalarla ortaya konulmaktadır. Yine Şinto uyanış hareketinin,

Japonya'nın ekonomik rasyonalleşme döneminde kendini göstermiş olan bir geriye dönüş ve dinî esaslar üzerinde temellenen bir geçmişle buluşma olduğu da söylenebilir (Vergin 1985: 10).

Demokratikleşme yönündeki değişimde de dinin takviye edici roller oynayabileceği söylenebilir ve bu arada Protestanlık örneği zikredilebilir. S. Martin Lipset (1994: 5-7), Protestanlığın demokrasiyle pozitif ilişkiler kurduğunu söylemektedir. Nitekim bazı bilim adamları da Protestan ülkelerin Katolik ülkelere nazaran demokrasiye daha rahat geçme potansiyelleri olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Esasen İslam ve Müslüman toplumlar hakkında objektif bir inceleme, tarafsız bir gözlem de, İslam'ın ve İslamî grupların genelde toplumsal değişimi görece engellemediğini, tersine takviye ettiğini ortaya koyabilir (Michot: 27). Emevîler, Abbasiler, Selçuklular ve diğer İslam devlet ve toplumlarında, bir din olarak İslam'ın değişimi takviye edici bir faktör olduğu görülebilmektedir.

İslam'ın değişimden yana olmayan, gelişimi engelleyen, kalkınmayı takviye etmeyen bir din olduğu, tersine sözgelimi Hıristiyanlığın dinamik bir din olduğu ve nitekim İslam'ın fakir ve gelişmemiş toplumların dini olmasına karşılık Hıristiyanlığın kalkınmış, zengin ülkelerin dini olduğu biçiminde görüşler (Deniel 1998: 303) olmakla birlikte tarafsız bir tarihsel ve sosyolojik din okumasıyla bunun doğru olmadığı, gerçekte İslam'ın değişimi takviye eden bir etken olduğu ve hatta bir sonraki başlık altında üzerinde durulacağı üzere çeşitli sosyal zemin ve bağlamlarda değişimin temel faktörü olduğu görülür.

Kur'an, Sünnet, İslam'ın tarihsel tecrübesi, günümüzün Müslüman toplumlarının hayat çizgileri, İslam'ın, sahip kıldığı inanç ve kazandırdığı zihniyet ve pratiklerle, toplumun gelişmesinde, güç kazanmasında, maddî ve manevî huzura kavuşmasında, ekonomik kalkınmasında vs. takviye edici roller üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır (Er 1999).

Gerçekten de İslam toplumları, dinin toplumsal ve siyasal değişimlerde işlev görmesi bakımından az verimli toplumları teşkil etmemektedirler. Sünnî veya Şîî versiyonlarıyla İslam'ın, değişimin gerçekleşmesinde, değişimden kaynaklanan bir takım toplumsal çözülme, bunalım, çekişme veya çatışmaların ifade edilmesinde, çok önemli bir rol üstlendiğinin gözlemlendiği söylenebilir.

“Din eşittir istikrar denklemini tercih eden araştırmacılar, genellikle, özellikle İslâm dogmasında kemikleşmiş bir ideolojinin, mevcut düzenlemeleri koruyucu ve tüm değişmelere ve ilerlemeye karşı duvar ören bir ideolojinin zirveye ulaşmış şeklini görmeyi âdet edinmişlerdir. Son yüzyılda Renan tarafından geliştirilen bir fikir, İslâmiyetin irtica ile denklediğini, her türlü yenilenme ve değişime tümüyle kapalı olduğunu ileri süren bu fikir, 20. yüzyılda da bir hayli taraftar toplamıştır. Diğer yandan, İslâmiyetin sözde uyanışından söz edenler ise, etnosantrizm ve aşırı laikçi görüşlerinden ötürü aldanmaları bir yana, gerçekte İslâmiyetin hiç bir zaman gerilemediğini unutmaya benzemektedirler. Onlara göre, gerileme kaydetmiş olan İslâm şimdi de uyanışa geçmiştir. İslâmî uyanış konusundaki vurgulama gerçekte totaliter ve mürteci bir dinsel ideolojinin yol açacağı karanlık karşısında duyulan hayret ve paniğe işaret etmektedir. Ama bunun yanı sıra, İslâmiyetin gelişme ve değişmeye uygun bir ideolojik sistem olduğuna dair görüşler de son zamanlarda oryantalistlerin çalışmalarında yer almaya başlamıştır. Müslüman düşünürler arasında da, geçmişte Cemaleddin Afganî ve bize daha yakın bir tarihte Ali Şeriatî gibi din ve toplum ilişkilerini inceleyen araştırmacılar İslâmiyetin bir ilerleme dini olduğunu öne sürmüşler ve Müslüman kavimler için gerçek çağdaşlaşmanın ilk İslâmiyetin tatbikine dönüş ile mümkün olacağını savunmuşlardır.” (Narlı 1999b: 11)

Din, toplumsal değişimde çatışma yoluyla da takviye edici bir etken olabilir. Bilindiği gibi sosyal değişimin en önemli dinamiklerinden biri çatışmadır. Egemen olanlarla egemenlik altında bulunanlar

arasında, bazı gruplar ve farklı değer sistemleri arasındaki çatışmalar tarihe eşlik etmişlerdir. Bu nedenle din, daima bütünleştirici bir rol oynamamış, sık sık şiddetli çatışmalara da sebep olmuştur. R. K. Merton, örneğin inanç için yapılan savaşlar gibi, dinin yıkıcı güçlerine işaret etmiştir. Bazı dinî sistemler, egemenliği kabul ederler; diğer bir kısmı ise, hakimiyet altında bulunanlara, mevcut egemenlik ilişkilerini yıkmanın yüce dinî bir görev olduğuna dair dayanak çerçevesi temin ederler (Kehrer 1998: 96).

Dinin toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak kendini göstermesinde, onun özellikle meşrûlaştırım, zihniyet kazandırma, çatıştırma, motivasyon, organizasyon, sosyalleştirme, yapılandırma, kimlik kazandırma, toplumu düzenleme, aracı kurumluk vs. işlevleri etkili olabilmektedir.

1.3. Toplumsal Değişimin Temel Faktörü Olarak Din:³ Din ve ideolojilerin tarihte bir çok değişimlere, ihtilal, savaş ve yıkımlara yol açtığı bilinen bir gerçektir. Özellikle dinsiz bir toplum olmadığı düşünüldüğünde bu gerçek daha net bir biçimde ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda İbn Haldun, toplumların gelişiminde dinin önemi üzerinde çokça durmuş, dini birleştirici bir unsur olarak asabiyetin de üzerine koyarak dine bağlanan hanedan ve toplumun dini zayıf olanlara galip geleceğini ve dini bozulan toplumun çok kötü değişimlere sahne olacağını ileri sürmüştür (İbn Haldun, 1988: 485-488, 871). Gustave Le Bon'a (1841-1931) göre de inançlar, insanlık tarihinin en güçlü faktörlerinden biri olup toplumun inançlarında meydana gelen her değişmeyi büyük toplumsal değişim izler (Sorokin 1994: 190-191).

Toplumsal değişimin temel faktörü olarak din toplumların hem lehine hem de aleyhine etkili ve işlevsel olabilir. Din, bazen meşrûlaştırma işlevi görerek sosyal düzeni sağlar, sapma ve anomi durumlarına engel olursa da bazen böyle bir işlev görmek yerine mevcut toplumsal düzeni değiştirmeye yönelik bir hareket oluşturarak anomi ve sapmaya neden olabilir ve yeni çıkmış bir dinî hareketi meşrûlaştırarak toplumda ayrılaşmaya, saflaşmaya, göçe ve devrime yol açabilir. Dolayısıyla din, düzeni sağlayabildiği gibi düzensizliğe de neden olabilir. Bir adım daha ileri giderek dinin, bir toplumun tarih sahnesinden silinmesinde etken olabileme potansiyeline sahip olduğu da söylenebilir (Okumuş 1995: 34-35).

Materyalist ve Marksistler, genelde ideleri, özelde de dinî ideleri, alt-yapıyı oluşturan temel faktör olarak düşündükleri ekonominin veya ekonomik faktörlerin gölge fenomenleri olarak kabul eder, dinin toplum hayatında ve toplumsal değişimde etkin bir faktör olamayacağını, hatta değişimi engelleyici bir fenomen olduğunu ileri sürerlerken, idealistler, örneğin Hegel, ide ve fikirlerin, tarihin ve toplumsal değişimin aslı faktörleri olduğunu iddia etmektedir.⁴

Toplumsal değişimin temel faktörü olarak dine İslamiyet bağlamında bakılacak olursa, görülür ki İslâm, büyük karizmatik önder olarak Hz. Muhammed'in 23 yıllık peygamberlik yıllarında giriştiği hareket ve bunun sonucunda özellikle Medine'de Ashabı ile birlikte inşa ettiği sosyal sistem ve yapıda değişimin temel faktörüdür. Medine'de İslam toplumunun inşa edildiği dönem, sadece bir tebliğ dönemi değil, aynı zamanda İslâm ümmetinin ana dokusunun oluşturulduğu bir ilk kuruluş dönemi olmuştur. Ataların geleneksel dini ve dünya görüşüne, inançları, değerleri, kültürleri ve hayat tarzına karşı bir tür dinî ve toplumsal protesto şeklinde ortaya çıkan ve dolayısıyla da onlara nisbetle çok önemli ve değişik unsurları ve yepyeni bir ruhu temsil eden yeni ve evrensel İslâmî ilâhî mesaj, animist ve putperest inançların ve uygulamaların yer aldığı geleneksel Mekke toplumu içerisinde çok şiddetli reaksiyonlarla karşılaşmış olmakla birlikte, taraftarlar bulmakta da gecikmemiştir. Üstelik bu yeni dini cemaatin giderek gelişme göstermekte oluşu ve bu çerçevede onun geleneksel Mekke toplumu açısından arz ettiği tehdidin, Mekkelî

putperestler ve özellikle de onların ileri gelenlerince bu yeni dine ve onların taraftarlarına karşı önce baskı, sonra abluka ve daha sonra da şiddetle karşılık bulduğu bir ortamda yeni din, Mekke'nin Kuzeyindeki bir vaha kenti olan Medine'de kök salmaya başlamış ve bu gelişme, Hicret'i müteakip on yıllık bir mücadele döneminin sonunda sadece Hicaz yöresinin değil, hemen hemen bütün Arabistan'ın, Hz. Peygamber'in önderliğinde, Medine merkez olmak üzere gelişen yeni dinî, sosyo-kültürel ve politik oluşumun nüfuz dairesine girmesi ile sonuçlanmıştır. Bu çerçevede kendini gösteren değişim, aynı zamanda kültürel, siyasal ve toplumsal alanlar gibi hayatın öteki vechelerini de kapsamaktaydı. Böylece yeni dinin getirdiği değişim bir bakıma, İslâmiyet'in cahiliyye dönemi diye adlandırdığı bir devirden medeniyet dönemine bir geçişi ifade etmekteydi. Bununla birlikte İslam'ın getirdiği değişimi, bir başka bakımdan sözlü kültüre dayalı kabile düzeninden kitabi kültüre dayalı ümmet yapısındaki şehir medeniyetine bir geçiş biçiminde tanımlamak da mümkün olmaktadır. Çünkü her şeyden önce bir şehir ortamında ortaya çıkan İslâm dini, gittiği her yerde bir şekilde şehirleşmeyi de hızlandırmıştır. Her ne kadar kültürel bakımdan İslâmiyet, Arap kültür atmosferinde ortaya çıkmışsa da, orada önemli değişiklikler ve reformlar da gerçekleştirmiş ve en önemlisi topluma Tevhid esasına dayalı yepyeni bir ruh üflemiş ve adeta kutsal bir anlam kazandırmıştır. Özet olarak denilebilir ki İslâm, Arap toplumunun dinî, sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik, edebî, ahlakî vs. yönlerinin yapısal değişiminde temel bir faktör olarak rol oynamıştır (Hasan 1985: 228-263).

İslam dininin, karizmatik bir lider olarak Hz. Muhammed'in vefatını müteakip ortaya çıkan Raşid Halifeler döneminde de İslam toplumunda toplumsal değişimin temel faktörü olmaya devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde bir takım önemli iç mücadele ve çatışmalar olmakla birlikte İslam toplumunun sınırları çok hızlı bir şekilde genişlemeye ve İslam toplumları başka toplumlarla, Müslüman olan ve olmayan yeni çevrelerin kültürleriyle karşılaşmaya başlamışlardır.

Raşid Halifeler döneminden sonra kurulan Emevi patrimonial saltanat sistemiyle birlikte yeni bir siyasal süreç başlamış ve bu süreç Abbasiler döneminde de devam etmiştir. Bu dönemlerde de İslam, fetih hareketleriyle toplumun büyümesinde, kurumsal yapının oturmasında vb. önemli bir faktör olmuştur.

İslamî bağlamda değişime ilişkin denilebilir ki

“İlk dönemde İslâmiyet, Arabistan'daki yerleşik din ve düzene karşı bir dini ve toplumsal görünümü altında ortaya çıkmışken, özellikle Medine döneminden başlayarak giderek genişleyen ve gelişen bir dini cemaat içerisinde düzeni sağlamak üzere, güçlü bir bütünleşme faktörü rolünü oynarken görülmektedir. Onun bu istikrar işlevi, dinî cemaatin sınırları genişleyip bir büyük ümmet hüviyetini kazanmaya başladıkça daha da artmıştır. Nitekim hızla gelişen ve değişen toplumsal bünyede düzen ve istikrarı sağlamak amacıyla Emeviler, bir reel politikaya yönelmiş ve bunu sağlamak üzere dinin desteğini de arkalarına almayı ihmal etmemişlerdir. Böylece İslâmiyet'te ana dinî kurumsallaşma, merkezîyetçi bir devlet ve hatta imparatorluk bünyesine uygun bir ümmet yapısında şekillenmeye başlamış ve sonuçta onun tüm etkilerini alarak Sünnîlik formu altında kurumlaşmıştır.

Esasen bu yönde ilk gelişmeler, daha Dört Halife Dönemi'nde kendini göstermiştir. Zira yeni dinin yayılıp mensuplarının artması, önceden çeşitli klan, kabile, bölge, ülke, kültür, medeniyet, felsefe, zihniyet, ahlak, örf ve adet, inanç ve dinlere mensup kimselerin, büyük bir dini cemaat yapısı içerisinde bir ümmet birliği çerçevesinde yeniden bütünleştirilmesi sorununu da beraberinde getirmekte, üstelik süratle gelişen bünyede geleneksel kültür bu hali ile, ne ahlakî, ne dinî, ne siyasal, ne ekonomik ve ne de kültürel hiçbir probleme çözüm üretebilecek durumda görünmemekteydi. Bunun için yeni dinin kurumlaşmasına ve bunu sağlamak için de bilimsel bir gelişmeye ihtiyaç bulunmaktaydı. Bu amaçla önce Kur'an vahiyleri bir mushaf halinde toplanmıştır. Hızla değişen bünye ve büyüyen sorunlar, çok çeşitli alanlarda

yeni bir çok düzenlemeleri zorunlu hale getirmiş ve işte İslâm'da ilim hareketi, hızla gelişen ve değişen bir toplumun sorunlarının, yeni dinin dinamik ruhu çerçevesinde bir çözüme kavuşturulması ihtiyacından kaynaklanmıştır. Bilindiği gibi Tefsir ve Fıkıh, ilk dönemin şartlarında Medine'de filizlenmeye başlamıştır. Kalam ilminin ilk tohumları Sıffin'de atılmıştır. Başlangıçta Fıkıh, küllî bir ilim hüviyetinde şekillenme eğilimindeydi. Fakat Hadis, Kıraat, Tefsir, Kalam, Tasavvuf, Lügat, Gramer gibi bilimler bu küllî eğilimden kısa sürede farklılaşarak gelişme yolunu tutmuşlardır ve bütün bu gelişmelerde İslam dini ve onun getirdiği dinamik ruh çok önemli bir rol oynamıştır. Hatta bu çerçevede denilebilir ki bir ölçüde bütün İslam bilimi temelde Kur'an-ı Kerim'den kaynaklanmak suretiyle bir gelişme göstermiştir. Kuşkusuz böylesine bir gelişme sürecinde öteki dış etkenler de kendilerine düşen rolü oynamaktan geri durmamışlardır. Mesela felsefe, Abbasiler döneminde, üçüncü hicri yüzyıldan itibaren antik Yunan filozoflarından yapılan tercüme faaliyetleri ile kendini gösterme imkanına erişmiştir. Bu dönemde henüz felsefe, serbest düşüncüyü temsil etmemekteydi. Bir anlamda dönemin serbest düşüncesi, Zerdüştlük, Mani dini vs. İran etkilerini yansıtan Zanadika tarafından temsil edilmekteydi. Anlaşılan İslam filozofları, Helenistik felsefeden öğrendiklerini Şeriat ile karşılaştırmak suretiyle, bu ikisi arasında bir uzlaşma arayışı içindeydiler. Kısacası bu dönemlerdeki bilimsel gelişme, aynı zamanda edebiyat, kültür ve medeniyetin inkişafına; eğitim, felsefe, sanayi, teknoloji, güzel san'atlar, mimari, ekonomi ve özellikle ticaret gibi çok çeşitli alanlardaki önemli gelişmelere ve bir şehir medeniyetinin oluşumuna ve gelişimine, adeta bir İslam hümanizminin şekillenmesine imkan vermiş; böylece dinin merkezi bir konumda yer aldığı bir süreçte şekillenen İslâm medeniyeti, Abbasi hilafetinin ortalarında doruk noktasına erişmiştir.” (Günay 2001: 14-19)

Daha sonraki dönemlerde ve hatta günümüz dünyasında dahi İslam, çeşitli olaylarda, değişik yer ve zamanlarda, çeşitli toplumların siyasal, sosyal, kültürel vb. değişimlerinde, tamamen olmadığı yerlerde de belli düzeylerde, değişimin temel faktörü olarak işlev görebilmektedir.

Vurgulanmalıdır ki dinin toplumsal değişimin temel faktörü oluşunda, onun bütünleştirme işlevinin önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Şu halde sosyal bütünleşme işlevi, dinin sadece muhafazakar oluşu ve değişimi yavaşlatıcı bir faktör oluşunda değil, toplumsal değişimin temel faktörü oluşunda da etkili olabilmektedir. Dinin sosyal bütünleştirme işlevi vasıtasıyla sosyal değişimin temel faktörü olmasına, İslam'ın özellikle başlangıç yıllarında Arap toplumunu bütünleştirip kenetlendirerek mezkur toplumun hızlı değişiminde temel faktör oluşu örnek olarak zikredilebilir.

Dinin toplumsal değişimin temel faktörü oluşunda bütünleştirme işlevine ek olarak zihniyet kazandırma, yapılandırma, meşrûlaştırma, sosyalizasyon, organizasyon, motivasyon gibi işlevleri de etkili olmaktadır.

Dinin etkili olduğu din-toplumsal değişim ilişkilerini ele alırken dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, dinin bu sıklardan her birini birbirinden bağımsız olarak saf bir biçimde gerçekleştirdiğini zannına kapılmamaktır. Burada esas alınan nokta, dinin değişik biçimlerde toplumsal değişim karşısında etkili olabildiği ve değişik zaman ve zeminde bu biçimlerin biriyle öne çıktığıdır. Din, bir yönüyle etkili olurken diğer yönleri de büyük ölçüde bünyesinde taşır. Ayrıca din, bu biçimlerden ikisini veya üçünü bir anda gerçekleştirme imkan ve potansiyeline de sahiptir. Sözelimi din, bir toplumda belli bir zamanda bir yandan değişimi takviye edici bir işlev görürken, aynı zamanda değişime karşı istikrarı koruyucu bir işlev de görebilir. Doğal olan da budur zaten. Toplumsal değişimin sağlıklı bir biçimde meydana gelebilmesi, aynı zamanda toplumun dengesinin bozulmamasına da bağlıdır. Değişimle birlikte toplumun dengesinin bozulmaması için toplumsal değişimi destekleyen din, aynı zamanda toplumsal bütünleşme ve denge için bir istikrar işlevi de görebilir. Nitekim Türkiye'de Karadeniz Ereğli'si üzerine yapılan bir çalışma (Vergin 1985: 9-28), Ereğli'de modernleşme ve sanayileşme ile birlikte dinin toplumsal değişimle karşılıklı olarak

etkileşim halinde olduğunu, hem bütünleşme ve istikrar hem de muhalefet ve değişim faktörlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır.

Benzer biçimde din, örneğin hem muhafazakâr bir tutum sergileyebilir, hem de toplumsal değişimin başlı başına bir faktörü olarak hizmet görebilir. Buna örnek olarak ise İslâm tarihinden Medine toplumunu getirmek mümkündür. Hz. Muhammed'in liderliğinde kurulan Medine'nin oluşum ve değişim sürecine bakıldığında, orada dinin hem başlı başına bir değişim faktörü olduğu, hem de toplumsal bütünleşme faktörü olduğu görülebilmektedir.

Özet olarak dinin, temel bir sosyal değişim faktörü olarak karşımıza çıktığı, durum ve şartlara göre her zaman için yaratıcı değerleri vasıtasıyla sosyal değişimin egemen faktörü konumunda olma eğilimi ve gücüne sahip bulunduğu söylenebilir.

2. DİNİN ETKİLENDİĞİ TOPLUMSAL DEĞİŞİM-DİN İLİŞKİSİ

2.1. Dini Olumsuz Yönde Etkileyen Bir Faktör Olarak Toplumsal Değişim: Dinin, toplumsal değişimi olumsuz yönde etkilemesi gibi toplumsal değişim de dini olumsuz yönde etkileyebilir. Meselâ toplumsal değişim, dinin kendi içinde çatışma çıkmasına; dindarlar arasında zıtlasma, kavga, savaş vs. çıkmasına sebep olabilir. Bu noktada Batı'da Rönesans ile birlikte gelen değişimle ilişkili olarak ortaya çıkan reform hareketinin Protestanlığı doğurmasıyla Hıristiyanlığın daha da farklılaşmasını ve daha sonra ortaya çıkan din savaşlarını örnek vermek mümkündür. Ayrıca İslam tarihinde özellikle Hz. Osman döneminden itibaren meydana gelen değişimlerin etkisiyle çeşitli fırkaların, siyasal hareketlerin, isyanların ve daha sonraki mezhepleşme ve fırkalaşmaların kendini göstermesi de buna örnek verilebilir.

Genel olarak monoteizmden politeizme geçişin de, dini olumsuz yönde etkileyen bir faktör olarak toplumsal değişim olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi Tevhid dini merkezinde konuya yaklaşan Wilhelm Schmidt'e (1868-1954) göre ilk toplumların inanç sistemleri içinde rastlanan sayısız ruhlar ve ilahların içinde, bunların hepsinin üstünde bir de tek bir Yüksek İlah inancı mevcuttur. Dolayısıyla evrimci kuramların tersine ona ve monoteist din kuramlarına göre din monoteizm biçiminde başlamış, daha sonra insan tek Tanrı'nın yanında başka ilahlar da edinmeye başlamış ve böylece politeizm ortaya çıkmıştır (Demirci 1996: 22-23). Politeizme yönelen ve dolayısıyla olumsuz yönde değişim geçiren topluluklarda ise peygamberler çıkararak insanları Tevhid'e çağırmışlardır.

Yeri gelmişken dini olumsuz yönde etkileyen bir etken olarak toplumsal değişim konusunda evrimci politeist din kuramlarına işaret etmekte yarar bulunmaktadır.

Bu kuramlar, topluma bağlı gördükleri dini evrimci perspektiften ele almakta ve dinlerin belli bir takım aşamalardan geçerek bugünkü duruma geldiklerini ileri sürmektedirler. A. Comte'un din kuramı, H. Spencer'in din kuramı, E. Tylor'un animizm kuramı, M. Müller'in naturizm kuramı, J. Frazer'in büyüye dayalı din kuramı vs. evrimcidirler. Bu kuramlar, toplumsal değişim-din ilişkilerini, kendi temel iddiaları çerçevesinde evrimci bir perspektiften ele almaktadırlar.

Bilindiği gibi A. Comte, üç hal kanunuyla insanlığın teolojik ve metafizik aşamalardan geçerek pozitif aşamaya geldiğini iddia etmektedir. Comte, bu evrimci bakış açısına bağlı olarak dinlerin de üç aşamadan geçtiğini, bu aşamaların fetişizm, politeizm ve nihayet monoteizm olduğunu savunmaktadır. Comte'a göre insanlık, pozitif aşamada pozitif bir dine sahip olmak durumundadır ve pozitif din ise insanlığa veya topluma tapınma biçiminde olmalıdır. Bunu pozitivism olarak adlandıran Comte, kurduğu

dinin ilmihalini (1986) de yazmış ve hatta kendi zamanındaki meşhur bazı devlet adamlarına dinine davet mektupları da göndermiştir. Comte'un din görüşlerine bakıldığında, onun sosyolojisinin dinî bir karakter arz ettiği, hatta onda din olarak düşünülen bir sosyoloji veya sosyoloji olarak düşünülen bir dinin var olduğu görülür.

Görüldüğü gibi Comte, dinin mahiyeti ile dini yaşayan insan ve toplumla özdeşleştirmekte ve böylece dinin insanüstü boyutunu görmemektedir (Günay 1998: 22-23).

Comte'tan önemli ölçüde etkilenen Spencer, genel evrimciliğine paralel olarak dini de evrimci bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Spencer'e göre sosyal evrimle birlikte dine de evrim gerçekleşmiştir. Spencer, dinin insan üstü yönünü görmezden gelerek onu bir takım esrarengiz olaylar karşısındaki hayret duygusuna dayalı sırf beşerî bir tecrübeyle izah etme yoluna gitmiştir. Dine sosyal işlevleri açısından da ele alan Spencer, dini duygunun kökünde ölüm korkusunun yattığını ve insanın, önce uyku ve rüya tecrübesi üzerine düşünerek ruh veya eş fikrini idrak edip onun akabinde ruhun ölümden sonra da yaşamaya devam ettiği düşüncesinin, ata ruhlarına ibadet vb. gibi bir dinin ayin ve ibadet yönünü oluşturan kısmının yavaş yavaş teessüs ettiğini öne sürmektedir. Ruh kavramı da insandan hayvan, bitki ve cansız varlıklara doğru kaydırılmak suretiyle, onların da birer ruhunun bulunduğu söz edilmiş ve daha sonra da politeizm ortaya çıkmış, onun ardından da monoteizm gelmiştir. Spencer'e göre önce ailenin babası, dinsel ayinlerin de yöneticisi olmuş, ancak sosyal farklılaşma giderek arttıkça çeşitli sosyal ve dinsel işlevler de birbirlerinden ayrılarak uzmanlaşmışlardır. Üstelik dinî işlevler dahi, kendi içerisinde uzmanlaşmış ve böylece din adamlarının hiyerarşisi kendini göstermiştir.

Spencer de Comte gibi dini beşerî olana indirgemiş ve dinî evrimi savunmuş, ancak görüşleri çokça eleştirilmiştir.

Antropolog Tylor da evrimci bir yaklaşımla dinlerin tekamül ettiğini ileri sürmüştür. Tylor'a göre animizm, insanlık tarihi içinde en ilkel kavimlerin dini olup bütün dinlerin ortak vasfı olan kutsal fikri kaynağını insanlardan tabiata ve eşyaya aktarılan ruh ve eşya anlayışından almaktadır. Kısaca Tylor, dinlerin kaynağını ruhlara tapınmada görmektedir.

M. Müller'in evrimci naturist din görüşüne göre ise din, ilkelerin bizim tabiat olarak addettiğimiz şeyi anlamak için giriştiği çabanın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu nazariyeye göre insanlar, gök gürültüsü, fırtına, sel, ay, yıldızlar, karanlık vb. bir takım etkileyici tabiat olayları karşısında hayret, korku ve saygıya kapılmış ve onlara tapınmaya başlamışlardır. Naturizmi kabul edenler, böylece insanlığın ilk dininin tabiata tapınma biçiminde başladığını savunmaktadırlar (Günay 1998: 124-131).

Dikkat edilirse animist ve naturist teorilerin her ikisi de aslında dini, insanların açıklayamadıkları bir takım şeylere tapınma olarak izah etmektedir.

J. Frazer da evrimci düşüncesinden hareket ederek büyüden dine, dinden de bilime geçildiğini ileri sürmüştür.

Dikkat edilirse evrimci açıdan dine yaklaşanlar, monoteist aşamadan veya dine belli bir tekamülden sonra dinin genel toplumsal evrimden olumsuz etkilendiğini savunmuş olmaktadır.

Başta Karl Marx olmak üzere diyalektik ve çatışmacı din kuramlarının ve E. Durkheim (1923; Giddens 2000: 471-472; Aron 1989: 243-254) gibi sosyologların din kuramlarının da son tahlilde değişimin dini olumsuz yönde etkilediğini iddia ettikleri söylenebilir. Dini son çözümlemede sosyal

şartların bir ürünü olarak üst yapı kurumu gören bu kuram, çok yönlü bir fenomen olan din gerçeğini açıklamada problematik olarak gözükmemektedir.

Objektif ölçütlerle bakıldığında dinin, dinsel sembollerin, sadece var olan şartların bir doğrulayıcısı olmadıkları görülür. Dinin ve dinsel sembollerin mevcut şartların müeyyidesi ve kontrolü niteliğinde anlamlar taşıdığı doğrudur. Fakat bu semboller geleceğe ait umutları, idealleri veya değişimi ve meydan okumayı içeren anlamlar da taşırlar. Meselâ yaratıcı gücün sembolü olan Tanrı, tanım gereği statik olmayıp tersine varoluş sürecinde varlığın önde gelen ifadesidir. Bu açıdan bakıldığında kutsal kurum veya sembollerin tehdit edilmesinin, bu kurum ve sembollerde anlam bulan umut ve idealleri de gözden çıkarmaksızın mümkün olmadığı ifade edilebilir (Özdalga 1989: 32).

Bu bilgileri verdikten sonra modernlik yönünde kendini gösteren değişimin dini nasıl etkilediği hususuna kısaca işaret etmek konumuz açısından yararlı olabilir.

Geleneksel yapıdan modern yapıya doğru yönelen ve bu çerçevede hızlı bir değişime maruz kalan toplumlarda ve özellikle de modern sanayi toplumlarında, yeni ve modern değerlerin, seküler dünya görüşü ve zihniyetlerin, geleneksel ve kurumlaşmış dinî yapılar, formlar, inançlar, örf ve adetler, norm ve değerler için olumsuz bir durum ortaya çıkardığı⁵ söylenebilir.

Tam bu noktada söz konusu olumsuzluğun mutlak anlamda dini geriletip geriletmediği konusunu tartışmak önem arz etmektedir. Burada konunun sınırları içinde söylenebilir ki dünyanın gittikçe sekülerleşmekte olduğu ve dinin bu sekülerleşme karşısında gerilere itildiği, etkinlik alanlarının daraldığı veya daraltıldığı biçimindeki *sekülerleşme teorisinin* iddiasının tersine dinin yeniden canlandığı gözlemlenmektedir. Modernleşmeyle birlikte zorunlu olarak sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modernleşmeyle birlikte dinin ve dindarlığın pek çok toplumda gerilemenin tersine güçlü bir biçimde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine meşrûyet aracı olarak çokça başvurulması ve pek çok yerde dinsel canlanmaların var olması gerçeğiyle yanlışlanmaktadır. Gerçekten de günümüzde modernliğin veya sanayileşmenin zirvesine çıkmış olan, bilim ve teknoloji açısından çok güçlü olan toplumlarda dahi, modernleşme teorilerinin iddialarının tersine modernleşme ile din veya bilim ve teknolojik gelişim ile din arasında ters orantılı bir ilişki olmayıp, tersine dinde, dinselikle artış gözlenmekte, dine dönüşler görülmekte ve dinî canlanmalar meydana gelmektedir (Okumuş 2005: 90-124; Okumuş 2003: 146-169)

2.2. Dini Olumlu Yönde Etkileyen Bir Faktör Olarak Toplumsal Değişim: Dini olumsuz yönde etkileyen sosyal değişimin yanında bir de dini olumlu yönde etkileyen sosyal değişimden söz etmek mümkündür.

Bazen toplumda, toplumun yapısında öyle bir değişim gerçekleşir ki bu değişim, dinin lehine işlevsel olabilir. Bu bağlamda geçmişten örnek vermek gerekirse, örneğin Konfüçyanizmin ortaya çıkıp yerleşmesi, Çin’de hızlı bir sosyal değişim, düzensizlik ve çatışma döneminde olmuştur. Yine felsefi Brahmanizm ve Budizm’in başlangıçları, Hindistan’da bir çok iç çekişmelerin, Arilerle yerli halk arasındaki çatışmaların, feodal savaşların ve Brahmanlarla Kşatriyaların sosyal nüfuz mücadelelerinin şiddetlendiği zamanlara rastlamaktadır. Benzer bir biçimde İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı’da ve dünyanın değişik coğrafyalarında yaşayan toplumlarda meydana gelen bir takım değişimlerin, bir dinî canlanmaya sebebiyet vermesini örnek olarak zikretmek mümkündür.

Dini olumlu yönde etkileyen bir faktör olarak toplumsal değişime bir örnek de, -daha önce de zikredildiği gibi- Türkiye’de Karadeniz Ereğli’si üzerine yapılan bir çalışmada (Vergin 1985) gösterildiği üzere Ereğli’de modernleşme ve sanayileşme ile birlikte dinin canlanması ve güçlenmesidir. Ereğli’de sanayileşme ile birlikte dinde bir düşüşün tersine canlanmanın olması, burada dinin, modernleşme ve sanayileşme yönündeki toplumsal değişimden olumlu olarak etkilendiğini göstermektedir. Ereğli’ye sanayileşmeyle birlikte göç eden insanlar ile birlikte Nakşibendi tarikatı da gelmiş ve bu tarikat orada güçlü bir yer edinmiştir.

Bir örnek de Sovyetler Birliği bağlamında getirilebilir. Sovyetlerde din-dışı ve dine karşıt bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme, bazen dinin zayıflamasını beraberinde getirmişse de bazen de özellikle onunla mücadele etme temelinde dinin güçlenmesine sebep olmuştur. Bunun en azından Müslümanlarla ilgili olarak doğru olduğu söylenebilir. Yine Sovyetler’in dağılmasıyla birlikte Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarına kavuşmaları yönünde kendini gösteren değişim de, İslamî canlanmada etkili olmuştur. Ayrıca denilebilir ki Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle birlikte yüzyüze geldikleri yeni konum da, hem seçkinler planında hem de halk kitleleri planında, özellikle de kimlik oluşumu noktasında İslamiyet’e yönelişte önemli bir etken olmuştur.

Şu halde çoğu zaman modernleşme teorilerinin iddia ettiği gibi modernleşmeyle doğru orantılı olarak mutlaka sekülerleşme gerçekleşmez ve dolayısıyla din gerilemez veya çökmez. Hatta tersine –bir önceki maddede genişçe ele alındığı gibi- modernleşme, dinin canlanmasında, insanların dine sarılmalarında belirleyici bir unsur olabilmektedir. Hem Karadeniz Ereğli’si örneği, hem Sovyetler Birliği’nde dinsizleştirme politikaları örneği, hem de yine Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte gelen bağımsızlık hareketleri örneğinde bu durumu gözlemlemek mümkündür. O halde modernleşmeyle birlikte dünyevileşmenin gittikçe güçlü bir biçimde varlık göstereceği ve dinin sosyal hayattan gerileyeceği biçimindeki tez veya teori sorgulanmalı ve bu teoriye ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Dinin toplumsal değişimden olumlu etkilenmesine bir örnek de, demografya, göç ve şehirleşme ile kendini gösteren değişimin, Türkiye’de ve Ortadoğu’da dindarlaşma, cemaatleşme, dini örgütlenme, dini gruplaşma, dini partileşme vb. yönünde etkili oluşudur. Sözgelimi Türkiye’de İslamî grupların ve dinî partilerin görece belli sayısal ve örgütsel güce kavuşmasında, demografik büyüme, şehirleşme ve sosyal sınıf yapısındaki değişimler gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir (Narlı 1999a; Narlı 1999b).

Türkiye gibi modernleşmekte olan ülkelerde ekonomik açıdan kötüleşme, anominin ortaya çıkışı, kurumsal ve siyasal güvensizlik gibi olumsuz yönde kendini gösteren toplumsal değişim de, dini olumlu yönde etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekten de günümüzün bazı toplumları, sözgelimi Türkiye vs. ülkeler örneğinde görüldüğü gibi belli alanlarda veya genel olarak toplumda olumsuz yönde kendini gösteren toplumsal değişim, herhangi bir dinî grubun iktidara gelmesinde etkili olabilmektedir.

Toplumsal değişimin dini olumlu etkilemesine önemli bir örnek de, modern toplumlarda ortaya çıkan yeni dinî hareketlerdir. Modernite geleneksel toplum yapısı ve düzeninde köklü değişimleri beraberinde getirdiği gibi, bu değişimler de toplumların alışlagelmiş dinî yaşantılarında çok köklü değişiklik ve gelişimlere sebep olmuş veya kaynaklık etmişlerdir. Bu gelişimler içindeki önemli olgulardan biri, yeni dinî hareketler biçiminde kendini göstermiştir. 19. yüzyılın başlarından itibaren yeni dinî hareketler diye adlandırılan bir takım yeni dinî grup, cemaat, akım, hareket ve oluşumlar ortaya çıkmaya

başlamışlardır. Bu olgu ve sürecin en kayda değer gelişimi ise, özellikle 20. yüzyılda olmuştur. Nitekim bu konunun bilim literatürüne girişi ve bu çerçevede kendilerine yeni dinî hareketler denilen cemaat, grup ve oluşumlar üzerine sosyolojik incelemeler veya yeni dinî hareketlerin sosyolojisi de bu yüzyılda kayda değer bir gelişme göstermiştir.

Esasen yeni dinsel hareketlerin doğuşu, sekülerleşme süreciyle de ilgili bir durumdur. Batı'nın "Hıristiyan kollektif bilinci", ayrılıp dağılıyordu. Pluralizm, onun objektifliğini zayıflatmış, toplumsal (societal) düzeyde Hıristiyan dinlerinin yavaşça görülüp idrak edilen faydasız karakteri -ki buna statü ve güç kaybı eşlik etmiştir- ekzotik dinlerin dinsel pazardaki pozisyonlarını geliştirmelerine izin vermişti. Unification Church, The Family veya ISKCON (Krishna Consciousness) gibi bazı dinsel hareketler, Tanrı'yı geri getirip aile, ekonomi ve hatta politikaya dahil ederek dünyayı ve kurumlarını yeniden kutsallaştırmak istemişlerdir. Wallis onları "dünyayı-reddeden yeni dinler" olarak isimlendirmektedir. Fakat büyük çoğunluk, başka bir tipten olup onlar "dünyayı tasdik eden"lerdir (Dobbelaere 1998: 454).

Bu noktada ifade edilebilir ki modern dinsel hareketlerin sekülerleşmeyle ilgisi, bu hareketlerin ortaya çıkıp gelişmesinin asıl sebebinin sekülerleşme olduğu anlamına alınmaz (Robbins 1989: 53-60). Elbette sekülerleşme sürecinin etkisi olabilir, ama bire bir etkiden söz etmek yanlış olur.

Tabii ki sosyolojide yeni dinî hareketler olgusunu açıklayan ortak bir teori henüz mevcut değildir. Bir görüş, dinî hareketleri modern dönemde Batı'dan başlayarak etkileri bütün dünyayı saran modernleşme, toplumsal transformasyon ve bunun beraberinde getirdiği aşırı sekülerleşme ve materyalist eğilim olgularına bağlamaktadır. Buna göre geleneksel toplum düzenine ve dünya görüşüne nispetle modern dönemde son bir kaç yüzyıl boyunca yaşanan hızlı değişimler, dünyaya aşırı yönelim, aşırı rasyonalizm, pozitivizm ve materyalizm, bir otorite ve inanç boşluğu olgusunu da beraberinde getirmiş, böylece ortaya çıkan sosyal anomi ortamında büyüdüğü bozulmuş dünyada aşırı laikleşme sonucu bir kenara itilen geleneksel inançlar ve dinler, bu manevî ihtiyaçlara cevap veremeyince boşluk yeni dinsel hareketler tarafından doldurulmuştur. Dinde tabiatüstü inancının yıkılması, önce sosyal sisteme yansımış, kültür ve değerler yönelimi de bir takım sosyal patlamalara ve davranış bozukluklarına yol açmış, böylece Punk ve Dazlaklar gibi karşıt kültür sapmaları kendini göstermiş, aynı şekilde geleneksel ve yerleşik dinî yapılarda da sapkın, heterojen dinî-mistik eğilim ve hareketler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Zen, Yoga, Tantra, I Ching, Swami, Allah'ın Çocukları (COG), Kampus Haçlıları, İlahi Işık Misyonu, İsa Hareketleri gibi hareketleri, yeni dinî hareketlere örnek olarak zikretmek mümkündür (Türkdoğan 1997: 7).

Başka bir çok sosyolog ise, böyle düz çizgili bir sekülerleşme ve modernleşme teorisine karşı çıkmakta ve onun olayı tüm genişlik ve çeşitliliği içerisinde dünya ölçüsünde açıklamaya yeterli olmadığını ifade etmektedirler. Çünkü genelde Batı toplumlarında belli düzeylerde gerçekleşen modernleşme ve sekülerleşmeye karşılık öteki toplumlar belli bir değişim sürecine girmiş olsalar bile yine de onların sekülerleşmesi ile dinin gerilere çekilmesinden söz etmek pek gerçeğe uygun gözükmemektedir. Kaldı ki bizzat Batı'da dahi bu tartışmalıdır. Zaten Batı'daki yeni dinî hareketlerin bir çoğu, geleneksel dinlerin kendi bünyelerinde oluşan ve oradan kaynaklanan yeni akım ve adaptasyon çabalarıdır. Bu çerçevede öteki bir çok araştırmacı, olayı toplumların kendi öz dinî, tarihî ve sosyal dinamiklerine yerleştirerek anlamak ve açıklamak eğilimindedirler ve bu noktada işlevselci, psikolojist, fenomenolojik ve integratif bir çok teoriler ortaya atılmış bulunmaktadır.

Yeni dinî hareketlere dikkatli bir bakışla, onların küresel düzlemde bir olgu olarak kendilerini bize takdim ettikleri görülebilir. Esasen bu hareket veya oluşumların bir çoğu, yerel veya mahalli birer fenomen olarak görünmektedirler. Genellikle onlar pluralist yapılı ve hızlı değişim içindeki toplumlarda çok büyük bir gelişim göstermişlerdir. Onlar, kendi mahallerinde, kendi toplumlarında resmî dinî bir cemaat hüviyetini de elde etmişlerdir. Örneğin Endonezya ve Nijerya'da bir çok yeni dinî cemaat, hareket, grup ve oluşumların büyük çoğunluğunun durumunun böyle olduğu söylenebilir. Öyle ki Endonezya'da 60 milyon kişinin bu şekilde ortaya çıkan mahallî yeni dinî harekete mensup olduğu gözlemlenmektedir. Vietnam'da ise Cao Dai ve Hoa Hao adlı yeni dinî hareketlerin beş milyondan fazla mensubu bulunmaktadır. Buna karşılık, öteki bir kısım yeni dinî hareket ve oluşumlar, menşei mahallerinin çok ötesinde dünya çapında bir yaygınlık ve gelişim göstermişlerdir.

Modern dönemde, özellikle de yirminci yüzyılda kitap, gazete, dergi, radyo, kasetçalar, televizyon ve bilgisayar gibi kitle iletişim araçlarının dünya çapında bir yaygınlık ve etkinlik elde etmesi, daha önce hiç duyulmamış olan dinsel düşünceler, inançlar ve öğretilerin de dünya ölçeğinde yayılmasına imkan sağlamıştır (Günay 1998: 442-452).

2.3. Toplumsal Değişimle Birlikte Dinin Değişimi: Toplumsal fenomenler olarak dinler de değişim geçirir. Toplumun değişiminden, toplumsal değişimden bahsedilebiliyorsa, bir toplumsal olgu ve kurum olarak dinin değişiminden de bahsedilebilir.

Zamanla toplumun bünyesinde meydana gelen değişimle birlikte dinin değişimi maddesi, dinin toplumsal değişimden olumlu veya olumsuz yönde etkilenmesi maddesinden ayrı bir durumdur. Toplumsal değişimle birlikte dinin değişiminden kast edilen, zaman içinde değişen sosyal şartlar ve toplumun yeni ihtiyaçları karşısında dinin kendini yenileyerek değiştirmesi, yeni bir yorumla, yeni bir hukuk anlayışıyla vb. ortaya çıkmasıdır. Burada toplumsal değişimin dine doğrudan değil de dolaylı bir etkisi mevcuttur. Şu halde denilebilir ki dinlerin değişimi ifadesinden kast edilen, dinlerin toplumsal değişimden doğrudan doğruya etkilenmesi değil, toplumsal değişimi, toplumun farklı özelliklerini, çağı, çağın özelliklerini, kültürel yapıyı, farklı toplum tiplerini dikkate alarak kendini değiştirmesi, yenilemesi, tabir caizse o topluma uygun/uyumlu hale getirmesi, o topluma sunacak biçime sokmasıdır.

Toplumsal değişim, toplumun değişimi, değişik toplumsal evrenlerle karşılaşma, farklı toplumlara hitap etme gibi olaylar, dinin kendisinin değişimini de gündeme getirebilmektedir. Budizm örneğinde de bu anlamda bir din değişiminden söz edilebilir. Budizm, doğum yeri olan Hindistan'ın sınırları dışına taşarak Çin'e, Tibet'e ve Japonya'ya ulaştığı andan itibaren, karşılaştığı yeni kültürlerle adaptasyonun tipik örneklerini sunmuştur. Çin Budizmi, Lamaizm ve Zen Budizmi gibi Budist oluşumlar, bu şekilde doğmuşlardır. O halde denilebilir ki bütün sosyal tezahürler gibi dinler de değişime maruz kalmaktadırlar. Bu bağlamda Konstantin dönemi Hristiyanlığı, yakınçağ Katolikliği ile ve yakınçağ Katolikliği de İkinci Vatikan Konsili'nin Katolik kilisesiyle aynı görülemez (Kehrer 1998: 96).

Din veya dinin bir yorumu, zamanla ve sosyal durumlara göre genel olarak aynı çizgi üzerinde bir değişime uğrayacağı gibi, birden fazla kollara, hem de birbirinden çok farklı kollara ayrılabilir bir biçimde değişim geçirebilir. Yukarıdaki örnek birinciye, Protestanlığın doğuşu veya daha farklı sivil dinler, kültürler, denominasyonların vb. ortaya çıkışı ise ikinciye örnek verilebilir. Buna İslamiyet bağlamında da örnek getirmek mümkündür. İslam'ın tarihsel pratiğinde genel olarak bir teccid anlayışı ve hareketi mevcut olup

her çağda bir müceddidin ortaya çıkarak dini yeniden ele alması ve dine bir dinamizm kazandırması anlayışı söz konusudur (Beyumî: 327) Ayrıca zamanla İslam'ın çeşitli kollara ayrılması ve bu kolların içinde de alt kollara ayrılması gibi bir durumun olduğu bilinmektedir. Mezhepler ve bunların alt ayrımları, İslam tarihi ve toplumlarında her iki din değişiminin de var olduğunu göstermektedir.

Sosyal değişimle birlikte dinin değişiminin, hukuk üzerinde yansımaları kolaylıkla görülebilir. Gerçekten de sosyal değişimle birlikte dinler, hukukî yönleri üzerinde bir takım iradî değişimler gerçekleştirmektedirler. Değişimle birlikte din, kendini yeniden gözden geçirmekte, hukukî veya fikhî hüküm ve kurallarının bir kısmını değiştirmekte ve bu da dine bir canlılık, bir yenilik getirmektedir. Sözelimi İslam hukukunda kabul edilen “Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü” prensibi, bu durumu ifade etmektedir.

Toplumsal değişimle birlikte dinin değişiminde etkili olan önemli faktörlerden biri, mevcut dine, din anlayışına veya dinin yaşanış biçimine yapılan itirazdır. Sosyal hayatta, sosyal kurumlarda, toplumsal yapıda meydana gelen değişimle; karizmanın rutinizasyonu (sıradanlaşması) ve buna bağlı olarak kurumsallaşma, gelenekselleşme, hiyerarşik ve bürokratik yapıların oluşmasıyla birlikte, özellikle de din önderinin, karizmatik liderin ve onun yakın dostlarının ölümünden sonra dinî topluluk içinde bir düşünsel farklılaşma ortaya çıkmakta ve bu farklılaşma bir itiraz, protesto, isyan vb. ile birlikte gerçekleşmektedir. Bu itiraz, isyan vs. ile dinler, bir takım kollara, mezheplere, fırkalara, sektlere, denominasyonlara, cemaatlere, kilise içinde kiliselere vb. ayrılmaktadırlar.

Özet olarak toplumsal değişimle birlikte dinin değiştiği, kendini değiştirdiği veya değiştirmeye çalıştığı, kendini yenileyebildiği tarihsel ve sosyal bir realite olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ

Araştırmanın sonuçları maddeler halinde şöyle ifade edilebilir:

1. Çalışmanın sonuçlarını ortaya koyarken hatırlanması gerekir ki , toplumsal değişim terimi, nesnel bir gerçekliği ifade etmek üzere nötr bir anlam içeriğiyle kullanılmaktadır. Toplumsal değişim bu şekilde kullanıldığında ancak, onunla ilgili doğru tespitler yapmak mümkün olabilir.

2. Toplum hayatında –sosyolojik anlamda- olmazsa olmaz bir fenomen olan din, genelde toplumla karşılıklı ilişkilere sahip olduğu gibi özelde de toplumsal değişimle karşılıklı ilişkilere sahiptir. Bu, bütün dinler için böyle olduğu gibi, İslam için de böyledir.

3. Bu karşılıklı ilişkiler içerisinde din, toplumsal değişimi üç noktada etkilemektedir: Öncelikle din, muhafazakar bir sıfatla kendisini göstererek toplumsal değişimi yavaşlatıcı ve mevcut durumu koruyucu bir faktördür. İkinci olarak din toplumsal değişimi takviye eden bir faktör olarak sahneye çıkmaktadır. Üçüncü olarak ise din toplumsal değişimin temel faktörü olmaktadır.

4. Toplumsal değişim de dini ikisi doğrudan, biri dolaylı olmak üzere üç noktada etkilemektedir: Bunlardan birincisi odur ki toplumsal değişim, dini –dine göre- olumsuz yönde etkilemektedir. İkinci durumda toplumsal değişim, dini –dine göre- olumlu yönde etkilemektedir. Üçüncü noktada ise din, toplumsal değişimden doğrudan doğruya değil de dolaylı olarak etkilenmektedir. Bu üçüncü boyutta din, toplumsal değişim gerçekliğini dikkate alarak kendisini yenilemek ve sosyal hayata yenilenmiş olarak çıkmaktadır.

5. Din ile toplumsal değişimin karşılıklı ilişkilerinin ele alınmasıyla din, bir bağımsız değişken, bir de bağımlı değişken olarak gözlenmekte ve dinin kutsal, aşkın ve insanüstü bir fenomen olmakla birlikte toplumla varlık sahnesine çıkması itibarıyla toplumdan ve toplumsal değişimden etkilendiği de kabul edilmektedir. Bu nedenle vurgulanmaktadır ki sosyal ve tarihsel bir kurum olarak din, toplum ve toplumsal değişimle diyalektik bir ilişki içerisinde var olmaktadır. Kuşkusuz tarihsel olarak ve toplumsal gerçeklik olarak dine ve din-toplum ilişkilerine bakıldığında, dinin toplum ve toplumsal değişimi daha çok etkilediği, yönlendirdiği, biçimlendirdiği görülmektedir; ancak yine görülmektedir ki sosyal bir fenomen olarak din de şöyle veya böyle, bir şekilde toplumdan, sosyal kurumlardan, sosyal olay ve olgulardan etkilenmektedir.

DİPNOTLAR

¹ Bu çalışmada, dinin değişim karşısında böyle bir muhafazakarlık sergileyebildiği ve sergileyebileceği kabul edilmekle birlikte bu özelliği, onun değişmez veya merkezi bir karakteristiği olarak görülmemekte ve aşağıdaki özelliklerinin de olduğu; sosyal zemine veya sosyal şartlara göre bu özelliklerinden birini öne çıkardığı, dinin sosyal gerçekliğine bakarak daha doğru bir tespit olarak görülmektedir. Her ne kadar gelenek ve muhafazakarlık bir ölçüde her çeşit zihniyet, değer, norm, kültür ve yapı değişikliğine karşı bir fren ve engel olma işlevini de akla getiriyorsa da, aslında geleneksel ve tutucu formu altında dahi dinin, her çeşit sosyal değişim olgusunu inkar ettiğini düşünmek hatalı olur ve bu durum İslamiyet için de geçerlidir. Bir kere hemen her din, yerleşik bir takım inançlar ve düzenin bulunduğu bir topluma getirdiği yeni dünya görüşü ve hayat anlayışı; evrene, evrenin yaratılışı ve sonu meselesine, eşya ve olaylara, insan davranışlarına getirdiği yeni açıklama ve yüklediği yeni anlam ve zihniyet ile adeta yeni bir dünyanın kuruluşuna vesile olmakta, bu bakımdan da o, özünde aynı zamanda dinamik bir yaratıcılık ilkesini içermektedir. Bu anlamda anlaşılan İslam dini, hemen her devirde yaratıcı bir takım unsurları bünyesinde bulundurmıştır ve esasen o bugün de bulundurmaya devam etmektedir. Bu bakımdan da bir din ve bu çerçevede özellikle İslâm dini ne kadar mahafazakâr ve gelişmeye engel teşkil edici işlevi altında algılanırsa algılsın, en azından potansiyel olarak o yaratıcı bir dinamik ruh ve zihniyeti daima kendinde bulundurmaktadır. Bu bakımdan durağanlığın İslâm'ın özünde yer aldığı iddiası temelde tutarsızdır. Arap ve İslâm kültürünün temelinde her çeşit gelişme fikrine yabancı olduğu iddiası da tek yanlı olup, sanki sonraki gelenekleşmiş ve durağan dünya görüşü ve hayat anlayışının geriye doğru bir tür yansıtılması imiş gibi görünmekte; her halükarda bu iddialar en başta, İslam medeniyetinin kemali ile sonuçlanan, bir ilk dönemde gözlemek imkanını bulduğumuz dinamik gelişme tarafından yalanlanmış bulunmaktadır.

Kaldı ki dinin toplumdaki muhafazakar ve yaratıcı işlevleri, ilk bakışta birbirleri ile çelişki içinde görünseler bile, aslında onların her ikisi de toplumu dinamik bir biçimde canlı olarak ayakta tutma amacına yöneliktirler ve bu yönü itibarıyla birbirlerini tamamlarlar. Üstelik bir toplum ve kültürdeki her değişim, daha önce de ifade edildiği gibi olumlu ve ileriye doğru bir gelişme anlamına da gelmemektedir. Bilindiği gibi değişim kavramı, çok yönlü bir değişimler yumağını içermektedir. Toplum bakımından içerdiği değer itibarıyla değişim, o toplum için olumlu ve ileriye doğru bir gelişmeyi ifade edebileceği gibi geriye doğru bir gidişi, toplumsal çözülmeye ve durağanlığa yol açabilecek bir dönüşümü de ifade edebilir. Nitekim sadece din veya İslam dininde değil, hemen bütün toplumların esas karakterinde, zaten muhafazakar güçlerle ileriye doğru gelişmeyi sağlayıcı eğilimler potansiyel olarak mevcuttur ve onlar bu şekli altında gerçekte toplumsal yapılar ve işlevleri ve böylece sosyal bünyeyi dinamik bir ahenk içerisinde ayakta tutmaya yönelmiş durumdadırlar. Nitekim toplumsal bir olgu olarak her din gibi İslamiyet de, bu çift yönlü eğilimi, en azından potansiyel olarak daima kendinde bulundurmuş görünmektedir (Günay 2001: 21-21).

O halde gerçekte dinler, sosyal değişim olgusunu inkar etmek gibi bir eğilime sahip değillerdir. Gerek evrensel dinler, gerekse geleneksel ve arkaik halk dinleri, tarihsel ve sosyal gerçeklikler çerçevesinde bakıldığında görüleceği üzere toplumsal değişimi reddetmek veya yok saymak gibi bir tutum içinde olmamışlardır. Tersine değişimin dinin özüne, orijinaline bir zarar vermesi ihtimali söz konusu olduğunda din, değişime karşı çıkmakta, hatta alternatif değişim planları yapmakta, yürürlüğe koymaktadır. Bu çerçevede denilebilir ki din, zamanla kendini gösteren bozulma ve sapmalar karşısında dinin orijinaline, aslına, ilk saf biçim veya biçimlerine dönülmesi doğrultusunda bir değişim projesi veya anlayışıyla hareket etmektedir. Bunu, dinlerdeki yenilik, teccid, ihya, revitalizasyon vs. hareketlerinden de anlamak mümkündür. Bu tür hareketlerle din, kendini aslı formu içinde yeniden sunmaya çalışarak kendi lehine bir değişimin gerçekleşmesi için uğraş verir. Bu hususların İslam için de aynen geçerli olduğu söylenebilir.

Bu anlamda esasen din, başka değişim biçimlerine karşı kendisi bir değişim projesi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durumda dinin, bir değişime karşı görece yavaşlatıcı veya engelleyici bir faktör olarak kendini gösterdiğini söylemek, nesnel gerçekliğe daha uygun düşmektedir.

² Medeniyetlerin değişmesiyle çeşitli toplumlardaki ayrılaşma ve farklılaşma hızı da artmaktadır. Özellikle giderek daha da karmaşılaşan, işbölümü ve uzmanlaşmanın son derece arttığı toplumlarda, toplumun sosyo-kültürel yapısını oluşturan san'at, hukuk, ekonomi, siyaset, felsefe, bilim, vs. de birbirinden ayrıldıkça, toplumda ortaya çıkan ayrılık ve farklılıklar karşısında toplumsal birlik ve bütünlüğün sağlanması olarak *Tevhid*, yani birlik inancı en mükemmel ve ideal bir sosyal kaynaşma, kenetlenme, birleşme ve bütünlüşme prensibidir. Gerek Kur'an'da ve gerekse hadislerde bu birliği emreden ayet ve hadisler sayılamayacak kadar çoktur. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de sık sık "Ey

iman edenler!" diye hitap edilmektedir. Bu hitap, belli bir sosyal tabaka, çevre veya belli sosyal farklılıklar nedeniyle teşekkül etmiş bulunan muayyen toplumsal kategoriye değil, fakat her türlü sosyal, kültürel ve sosyo-ekonomik farklılık, grup, tabaka veya çevreden olan kişilere yapılmaktadır. Yine Kur'an'ın "*Hepiniz Allah'ın ipine sınımsız sarılın ve ayrılığa düşmeyin!*" ayeti de toplumun bütün kesim ve tabakalarını bütünleşmeye çağırılmaktadır. Aynı şekilde İslam dini, "*müminler kardeşler!*" diyerek *din kardeşliği* ilkesiyle alt-üst, kadın-erkek, genç-yaşlı, zengin-fakir, efendi-hizmetçi, patron-işçi, amir-memur, hür-köle, köylü-şehirli, göçebe-yerleşik, beyaz-siyah vs. gibi her türlü sosyal statü farklılıkları ve tezatlarını eritip kaynaştırmakta ve bir tek Allah'a kulluk inancı etrafında onları birleştirerek adeta yekvücut kılmaktadır. İslam inancının yanı sıra ibadetler de toplumsal bütünleşmede önemli roller oynamaktadırlar. Cemaatle kılınan namazlar, zekat ve sadakalar gibi mali ibadetler ve nihayet hac ibadeti, bu birleşme ve bütünleşmenin canlı tablolarıdır. Gerçekten de câmiide gerek cemaatle kılınan günlük namazlar ve gerekse toplu halde kılınan Cuma, teravih ve bayram namazları gibi öteki toplu ibadetler, imamın arkasında ve onun önderliğinde bir tek Allah'a kulluk için saflar halinde toplanmış bulunan ve bu arada zengin, fakir, işçi, köylü, şehirli, patron, memur, vb. her türlü mesleki, sosyal, sosyo-ekonomik ve kültürel statü, tabaka ve sınıf farklılıkları imtiyazları ve ayrılıklarını bir kenara bırakarak kenetlenen ve yekvücut olan bir toplumsal kaynaşma ve bütünleşmenin en canlı örnekleridirler. Aynı şekilde ibadet amacıyla yani sırf "Allah rızası"ni kazanmak için belli bir zenginlik ölçüsüne sahip bulunanların zekat, fitre ve sadakalarını fakir, yoksul, yetim, kimsesiz ve darda bulunanlara vermeleri, sosyo-ekonomik farklılıklardan ileri gelen parçalanmaları ortadan kaldırarak toplumsal birliğin ve adaletin gerçekleşmesinin bir başka canlı tablosunu gözümüzün önüne sermektedir. Hac ibadeti ise dünyanın neresinden, hangi iklim, toprak, etnik grup, meslek ve sosyal statüden olurlarsa olsunlar, zengin-yoksul, amir-memur, siyah-beyaz tüm mü'minlerin her türlü sosyal farklılık, imtiyaz ve dünyevi kisveyi bir yana bırakarak ihrama bürünüp bir tek Allah'a kulluk etmek ve aynı iman heyecanını yaşamak üzere Beytullah denilen Kabe'nin etrafında kenetlenişinin ve bütünleşmesinin canlı bir tablosu olmaktadır. Nitekim hem bir tek mü'minin ve hem de mü'minlerin oluşturduğu cemaatin günlük, haftalık, aylık yaşayışları ve hatta ömürleri içerisine ritmik ve çevrimsel bir biçimde serpiştirilmiş bulunan pek çok İslamî ibadetler, Müslümanların dinî birlik ve bütünleşmesini gerçekleştirmek ve böylece çeşitli sosyal farklılıklar yüzünden bölünmüş bulunan toplumun toplumsal bütünleşmesini tazelemek, canlılığını arttırmak ve pekiştirmek için birer sigorta veya enerji kaynağı görevini üstlenmektedirler (Günay 1998: 293-296).

³ Toplumsal değişimin temel faktörü olarak din, toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak din maddesinden şu yönüyle farklılık arz etmektedir: Toplumsal değişimi takviye edici bir faktör olarak din, başka takviye edici faktörlerin içinde herhangi bir faktördür. Fakat toplumsal değişimin temel faktörü olarak din, toplumsal değişimin gerçekleşmesinde temel etken veya temel etkenlerden biri olarak varlık göstermektedir.

⁴ Din sosyolojisinde bu konuya belki de en geniş ilgiyi M. Weber göstermiştir. Weber'in sosyolojisinde değerler, özellikle de dinî ve ahlakî değerler, dinî düşünce, zihniyet ve kıymet hükümleri, sosyo-ekonomik değişimde rol alabilir, hatta yeri geldiğinde değişimin egemen faktörü olabilirler. Batı'da modern kapitalizmin doğuşunda oynadığı rolde görüldüğü üzere din, sosyal ve ekonomik değişimin, yeni bir takım değerlerin oluşturulmasının temel etkeni olabilir. Weber'e göre modern anlamıyla kapitalizm, Batı'da, Kalvinist, Pietist, Baptist ve Metodist Protestan çevrelerin yaşayışında beliren püritanizm biçimindeki bir zahitlik anlayışı sayesinde ortaya çıkmıştır. Hıristiyanlığın Kalvinci Protestan yorumu, Batı'da sadece kapitalist ekonomiye değil, aynı zamanda modernliğe ve bununla bağlantılı olarak laik bilgi, bilim ve seküler toplum kurumlarına geçişte de başlı başına önemli bir rol oynamıştır.

Weber, dinin sosyal değişimdeki olumlu veya olumsuz ya da muhafazakar veya yaratıcı rollerini aydınlatmak üzere din önderlerinin bir tipolojisini yapmakta ve bu çerçevede *peygamber* ve *rahip* tipleri üzerinde önemle durmaktadır. Bu iki tipten rahip, yerleşik sistemin veya toplumsal düzenin bir parçası olarak onun üzerinde yaratıcı bir işlev icra etmeksizin yalnızca geleneksel düzenin idamesini sağladığı halde, peygamber, bir değişimci portresiyle ortaya çıkar ve orijinal deneyimi ile yerleşik kalıplara meydan okur ve başarılı olması durumunda da yeni mesajının yaratıcılığı sayesinde taraftarlarının sosyal hayatı üzerinde köklü değişiklikler gerçekleştirir. Weber'in sosyolojik terminolojisinde tam bir karizma yüklü fert demek olan peygamber (Weber 1964: 46) karizmatik liderliğin dinî bir tezahürü olarak varlık sahnesinde yerini alır. Peygamber, orijinal deneyimi ile yerleşik modellere meydan okur ve şayet başarılı olursa, yeni mesajının yaratıcılığı sayesinde taraftarlarının sosyal hayatı üzerinde köklü değişiklikler gerçekleştirir. Karizma terimi, liderin alelade insanlar üzerinde icra ettiği cazibe gücünü ifade etmektedir. Böyle bir güçle dinî lider, insanlar, özellikle taraftarları katında oluşturucu, yaratıcı bir zihniyeti devreye sokar. Böylece geleneksel sosyal çevrede, dinî liderin karizmatik etkisi en güçlü devrimci bir değişimi gerçekleştirecek bir işlev görür.

Dinin, yukarıda işaret edildiği gibi çatışma ve devrim yoluyla da başlı başına toplumsal değişime faktörü olabilmesi bağlamında denilebilir ki mevcut egemenlik ilişkilerini değiştirme denemeleri, egemenliğin yapısı ve meşrûyetine bağlıdır. Elitlerin barış yoluyla dolaşımını engelleyen donmuş egemenlik şekilleri, radikal devrim hareketlerine sahne olabilirler. Eğer egemenlik mevkilerinin işgali rasyonel bir temele dayanmıyorsa, karmaşık ideoloji ve mitolojilere dayanılarak toplumun tüm yapısını değiştirme istenebilir. O zaman sosyal ayaklanma, aynı zamanda dinî bir hareket olur: Bugomil, Hussit, Bundschuh hareketleri, Tauffer ayaklanmaları, politik devrim isteklerini Tanrı tarafından istenen bir toplumsal düzene çağırarak veya dayanarak temellendirmişlerdir.

Modern egemenlik yapısındaki rasyonel iletişim sayesinde çatışmaları çözümlene imkanı, bugün devrim hareketlerinin çok zor ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Çünkü kurumsallaşmış kanallar (seçimler) egemenlik altında bulunanların, egemenlik mevkilerini elinde bulunduranlarla iş birliği içinde olmalarını temin etmektedir. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerde bugün hala çoğu kez yukarıda adı geçen Batılı hareketlere benzer yapısal özellikler gösteren, din tarafından şekillenmiş devrim hareketleri ortaya çıkabilmektedir. Kolonilerde politik elitin dolaşımından zenci nüfusun dışlanması ve ayrıca zencilerin hiçbir imtiyaza sahip olmamaları, Hıristiyan inanç unsurlarıyla temasa geçtikten ve bu Hıristiyan unsurların eski kabile mitolojisiyle karışmasından sonra, bütün egemenlik ilişkilerinin radikal olarak tersine döndürülmesini dinî bir misyon telakki eden bir "parya ahlakı"nın oluşması için uygun bir ortam sağlar. Mesihçi beklentiler, ya bizzat kurtarıcı olarak veya onun habercisi olarak ortaya çıkan dinî bir önder yaratır (Keher, 1998: 96-97).

⁵ Tam bu noktada söz konusu olumsuzluğun mutlak anlamda dini geriletip geriletmediği konusunu tartışmak önem arz etmektedir. Burada konunun sınırları içinde söylenebilir ki dünyanın gittikçe sekülerleşmekte olduğu ve dinin bu sekülerleşme karşısında gerilere itildiği, etkinlik alanlarının daraldığı veya daraltıldığı biçimindeki *sekülerleşme teorisinin* iddiasının tersine dinin yeniden canlandığı gözlemlenmektedir. Modernleşmeyle birlikte zorunlu olarak sekülerleşmenin dini gerileteceği veya krize sokacağı biçimindeki tez, modernleşmeyle birlikte dinin ve dindarlığın pek çok toplumda gerilemenin tersine güçlü bir biçimde varlık göstermesi, dünyanın pek çok coğrafyasında dine meşruiyet aracı olarak çokça başvurulması ve pek çok yerde dinsel canlanmaların var olması gerçeğiyle yanlışlanmaktadır. Gerçekten de günümüzde modernliğin veya sanayileşmenin zirvesine çıkmış olan, bilim ve teknoloji açısından çok güçlü olan toplumlarda dahi, modernleşme teorilerinin iddialarının tersine modernleşme ile din veya bilim ve teknolojik gelişim ile din arasında ters orantılı bir ilişki olmayıp, tersine dinde, dinselikte artış gözlenebilmekte, dine dönüşler görülebilmekte ve dinî canlanmalar meydana gelebilmektedir (Okumuş 2005: 90-124; Okumuş 2003: 146-169).

KAYNAKLAR

- ARON, Raymond (1989), *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, (çev. K. Alemdar), 2. bs., İstanbul: Bilgi Yay.
- BARBIER, Maurice (1999), *Modern Batı Düşüncesinde Din ve Siyaset*, (çev. Ö. Gözel), İstanbul: Kaknüs Yay.
- BERGER, Peter L. (1999), "Dini Kurumlar", *Toplumbilimi Yazıları*, (çev. A. Çiftçi), İzmir: Anadolu Yay.
- BEYUMÎ, Ahmed Muhammed (ty), *İlmü'l-İctimâi'd-Dinî*, İskenderiye: Dâru'l-Marifeti'l-Camiyye
- CHALFANT, H. Paul – Beckley, Robert E. – Palmer, C. Eddie (1987), *Religion In Contemporary Society*, 2. bs., California: Mayfield Publishing Company
- COMTE, Auguste (1986), *Pozitivizm İlmihali*, (çev. P. Erman), İstanbul: MEBY.
- CROLLIUS, A. Roest (1998), "İnkültürasyon". (çev. A. İsra Güngör), *Dini Araştırmalar I* (1): 93-105
- DEMİRCİ, Kürşat (1996), *Dinlerin Dejenerasyonu*, 2. bs., İstanbul: İnsan Yay.
- DENIEL, Raymond (1998), "Dinler ve Sosyal Değişmeler", (çev. İ. Er), *Din Sosyolojisi*, (İzzet Er), Ankara: Akçağ Yay.
- DOBBELAERE, Karel (1998), "Secularization", *Encyclopedia of Religion and Society*, (Ed. W. H. Swatos), New Delhi-London: Altamira Press
- DURKHEIM, Emile (1923), *Din Hayatının İbtidâî Şekilleri*, (çev. H. Câhid), c. 1-2, İstanbul: Tanin Matbaası
- ER, İzzet (1999), *Sosyal Gelişme ve İslâm*, 3. bs., İstanbul: Rağbet Yay.
- GEERTZ, Clifford (1987), "Religion as a Cultural System", *Religion and Ideology*, (der. R. Boccock-K. Thompson, Manchester: Manchester University Press, 66-75
- GEERTZ, Clifford (1968), *Islam Observed*, New Haven 1968
- GIDDENS, Anthony (2000), *Sosyoloji*, (Haz. H. Özel-C. Güzel), Ankara: Ayraç Yay.
- GÜNAY, Ünver (1997), "Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Din", *Türk Yurdu* (116-117), 80-89
- GÜNAY, Ünver (2001), "Toplumsal Değişme ve İslamiyet", *Çukurova Ü. İlahiyat F. Dergisi*, I, (1), 9-46
- GÜNAY, Ünver (1998), *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yay.
- HASAN, Hasan İbrahim (1985), *İslâm Tarihi*, c. 1, (çev. İ. Yiğit-S. Gümüş), İstanbul: Kayıhan Yay.
- İBN Haldun (1988), *Mukaddime*, c. 1-2, (Haz. S. Uludağ), 2. bs., İstanbul: Dergah Yay.
- KEHRER, Günter (1998), "Din Sosyolojisi", *Din Sosyolojisi*, (der. Y. Aktay-M. E. Köktaş), 2. bs., Ankara: Vadi Yay.

LIPSET, Seymour Martin (1994), "The Social Requisites of Democracy Revisited", *American Sociological Review*, 59 (1), 1-22

MARDİN, Şerif (1992), *Din ve İdeoloji*, 5. bs., İstanbul: İletişim Yay.

MARX, K.-ENGELS (1987), F., "On Religion", *Religion and Ideology*, (der. R. Boccock-K. Thompson, Manchester: Manchester University Press

McGUIRE, M (1987), *Religion: The Social Context*, 2. bs., California: Wads Wordth Publishing Company

MICHOT, Y. Jean (ty), "Batının Diğer Benliği (Alter Ego)", *Medeniyetlerarası Diyalog* -18-20 Eylül 1998 Diyarbakır-, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yay.

MORRIS, Brian (1987), *Anthropological Studies of Religion*, New York: Cambridge University Pres

NARLI, Nilüfer (1999a), "Beyond the Border: A New Framework for Understanding the Dynamism of Muslim Societies", *International Symposium*, Kyota, Ekim 8-10

NARLI, Nilüfer (1999b), "The Rise of Islamist Movement in Turkey", *Meria, Middle East Review of International Affairs*, 3 (3)

OKUMUŞ, Ejder (1995), *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, İstanbul: İnsan Yay.

OKUMUŞ, Ejder (2003), *Toplumsal Değişme ve Din*, İstanbul: İnsan Yay.

OKUMUŞ, Ejder (2005), *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, İstanbul: Ark Kitapları Yay.

ÖZDALGA, Elisabeth (1989), "Din Din midir, Yoksa Başka Bir Şey midir?", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 3 (2), 29-39

ROBERTS, Keith A. (1990), *Religion in Sociological Perspective*, 2. bs., California: Wadsworth Publishing Company

SOROKİN, Pitirim A. (1994), *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, c.2, (çev. M. M. R. Öymen), Ankara: KBY.

TÜRKDOĞAN, Orhan (1997), "Din ve Modernleşme", *Yeni Şafak*, 5 Eylül

VERGİN, Nur (1985), "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim*, 29/30, 9-28

WACH, Joachim (1987), *Din Sosyolojisine Giriş*, (çev. B. İnandı), Ankara: Ankara Ü. İlahiyat F. Yay.

WEBER, Max (1964), *The Sociology of Religion*, (İng. çev. E. Fischhoff), Boston: Beacon Press

WILSON, Bryan (1989), *Religion in Sociological Perspective*, Oxford-New York: Oxford University Press

التغير الاجتماعي والدين

إن للدين تأثيرات هامة في الحياة الاجتماعية على العموم وما زال يؤثر فيها ويرشدها كما أن له دور نسبي في مسيرات التغير الاجتماعي سلبا وإيجابا. ولهذا بوسعنا أن نقول بأن إدراك التغير الاجتماعي والدين على السواء موقف على فهم الإتصالات المتبادلة بين الدين والتغير الاجتماعي. أما إتصالات التغير الاجتماعي الديني فيجب فهمها للإستيعاب

بالأديان وأبعادها الإجتماعية عامة وخصوصياتها الإسلامية عند المجتمعات الإسلامية وما يرى الإسلام للمجتمعات المسلمة خاصة.

ويتركز بحثنا هذا على العلاقات بين الدين والتغير الإجتماعي، وقد بني البحث على أساس أن علاقات الدين والتغير الإجتماعي متبادلة. وإذا كان موضوع علم الإجتماع الديني هو العلاقات والتأثيرات التي تظهر في المجتمعات بدافع ديني، فمن الضروري لمن يكتب بحثاً في مجال الدين والتغير الإجتماعي البحث عن آثار التغير الإجتماعي على الدين نفسه بجانب آثار الدين على التغير.

وقد حاولنا الإستفهام عن علاقات التغير بين الدين والمجتمع على أنها من صميم علم الإجتماع الديني مستعينا بالاتجاهات التاريخية والشكلية والعملية متبعين بالمنهج الإعلامية.

المفاهيم الأساسية: الدين، التغير الإجتماعي، الإستحلال، التعاصر، العولمة، العلاقات المتبادلة.